

Життя і пам'ять

Науковий збірник,
присвячений пам'яті

В'ячеслава Івановича Шалко

Випуск 2

Життя і пам'ять

Науковий збірник,
присвячений пам'яті
В'ячеслава Івановича Шамко

Випуск 2

Одеса – 2015

УДК 0.16:93
ББК 78.5:63
Ж 74

Рецензенти: Баканурський А. Г., доктор мистецтвознавства, професор
Дунаєва Л. М., доктор політичних наук, професор

Редакційна колегія:

Букач В. М., кандидат історичних наук, приват-професор,
Житкова Т. В., кандидат історичних наук, доцент,
Наумкіна С. М., доктор політичних наук, професор,
Пережест О. Г., доктор історичних наук, професор,
Плавич В. П., доктор філософських наук, професор.

Відповідальний редактор: Букач В. М.

Життя і пам'ять: Науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 2. – Одеса : Homeless Publishing, 2015. – 181 с.

Науковий збірник, присвячений пам'яті українського історика і педагога, кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко, містить наукові праці його колег та учнів і розрахований на широке коло читачів.

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського від 25 червня 2015 року, протокол № 13.

© Південноукраїнський національний педагогічний університет, 2015
© Кафедра всесвітньої історії і методології науки, 2015
© Homeless Publishing, 2015

В'ЯЧЕСЛАВ ІВАНОВИЧ ШАМКО

(1948 – 2003)

В. Шамко

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА_____

В'ячеслав Іванович Шамко народився 7 червня 1948 року в Криму, в місті Сімферополі. Батьки Катерина Миколаївна та Іван Олександрович були учасниками Великої Вітчизняної війни, нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу.

В 1970 році закінчив історико-філологічний факультет Кримського державного педагогічного інституту та пішов служити до лав Радянської Армії. В 1972 – 1975 роках навчався в аспірантурі Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. В 1976 році захистив дисертацію та здобув науковий ступень кандидата історичних наук. Працював старшим викладачем, а з 1979 року – доцентом в Одеському держуніверситеті. В 1981 році присвоєно вчене звання доцента.

В 1985 році перейшов до Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського, де очолив кафедру політичної історії і філософії. З 1992 року завідував кафедрою всесвітньої історії.

В 2002 році В. І. Шамко повернувся до Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Підготував 19 кандидатів історичних і політичних наук. Є автором понад 130 опублікованих наукових та навчально-методичних праць. Нагороджений знаком міністерства освіти та науки «Відмінник освіти України».

Помер **В'ячеслав Іванович Шамко** 22 травня 2003 року в Одесі.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ШАМКО _____

1. Бабичев Г. Эстафета поколений / Г. Бабичев. – Симферополь, 1973. – С. 256.
2. Бакланова Н. М. Вячеслав Иванович Шамко / Н. М. Бакланова // Это было недавно, это было давно... – Одесса, 2006. – С. 11-12.
3. Букач В. М. Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського в особах: Біографічний довідник / В. М. Букач. – Одеса, 2005. – С. 49-50.
4. Воробьева Г. В., Сосков Д. Жизнь – только миг / Г. В. Воробьева, Д. Сосков // Історичний досвід і сучасність: Матеріали Х наукової студентської конференції, присвяченої пам'яті В. І. Шамко/ відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 10. – Одеса, 2004. – С. 2-9.
5. Воробйова Г. В. Бібліографічний покажчик основних публікацій кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко / Г. В. Воробйова // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 23-33.
6. Овсянников В. И. Слово о друге / В. И. Овсянников // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 13-16.
7. Перехрест О. Г. На пошану вченого, педагога, товариша / О. Г. Перехрест // Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 9-12.
8. Перша п'ятірка// За наукові кадри. – 1985. – 18 січня.
9. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв та ін. – Одеса, 2007. – С. 188.

10. Слава, мы тебя помним// Південний захід. Одесика/ головн. ред. В. А. Савченко. – 2006. – № 2. – С. 267-269.
11. Третьяк А. И. Памяти Вячеслава Ивановича Шамко / А. И. Третьяк // Вечерняя Одесса. – 2003. – 24 мая.
12. Третьяк А. И. Талант помогать людям / А. И. Третьяк // Это было недавно, это было давно. – Одесса, 2006. – С. 12.

Кандидат історичних наук, доцент **В'ячеслав Іванович Шамко** (1948 – 2003 роки) по закінченні аспірантури в 1975 році працював старшим викладачем, а згодом – доцентом в Одеському державному університеті імені І.І. Мечникова.

В 1985 році В. І. Шамко очолив кафедру політичної історії та філософії Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського. В цей час за сприяння проректора з наукової роботи І. Г. Захарченко на кафедрі було відкрито аспірантуру і розпочато підготовку кандидатів історичних та філософських наук. Під науковим керівництвом В. І. Шамко підготували та захистили кандидатські дисертації співробітники інституту – університету: Букач В. М., Гапонова Л. П., Житкова Т. В., Піщевська Е. В., Савченко В. А., Шарова Т. П. – з історії, Анкудінов Є. В., Бакланова Н. М., Третяк О. І. – з політичних наук.

В 1990 році в Одеському педагогічному інституті було відновлено навчання студентів за спеціальністю «історія». Кафедра політичної історії і філософії була ведучою у підготовці майбутніх вчителів. В 1992 році кафедру було реорганізовано і на її базі були утворені: кафедра філософії і соціології, кафедра історії України та кафедра всесвітньої історії, яка стала випускаючою. Останню й очолив В. І. Шамко. Кафедра всесвітньої історії забезпечує викладання майже 40 дисциплін для спеціальної професійної підготовки педагогів-істориків, а також двох загальних дисциплін для всіх спеціальностей університету : «Історія української культури», «Основи права».

Як керівником В'ячеславом Івановичем Шамко були започатковані: повага індивідуальності кожного викладача, його підходу до викладання

навчальної дисципліни; толерантність до наукових та життєвих поглядів колег; увага до професійних ініціатив співробітників; чуйне відношення до особистості.

З кафедрою всесвітньої історії співпрацювали відомі вчені – доктори історичних наук, професори Володимир Васильович Аніщук, Степан Кирилович Мельник, Валерій Іванович Овсянніков, Назим Мухаметзянович Якупов, який очолював Спеціалізовану вчену раду по захисту кандидатських дисертацій з історії при Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова. В різні часи на кафедрі працювали: доктор історичних наук, професор Добролюбський Андрій Олегович – археолог, спеціаліст з історії стародавнього світу та середньовіччя, доктор історичних наук, професор Шкляж Йосип Михайлович – спеціаліст з нової історії, кандидат історичних наук, доцент Піщевська Елеонора Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент Сурілова Олена Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент Франішин Костянтин Леонідович, кандидат політичних наук Третьак Олександр Іванович, викладачі Гаврилко Валентин Федорович, Глазова Ганна Віталіївна, Козловська Людмила Володимирівна, завідувач кабінетом Туркота Раїса Іванівна, старші лаборанти Анкудінов Євген Васильович та Оніщенко Ігор Іванович.

У 2014-2015 навчальному році на кафедрі всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського працювали: доктор філософських наук, професор Добролюбська Юлія Андріївна – завідувач кафедри, доктор історичних наук, професор Бруяко Ігор Вікторович, кандидат історичних наук, приват-професор Букач Валерій Михайлович, кандидат політичних наук, доцент Бакланова Наталія Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент Ліхачова Ольга Євгенівна, кандидат філософських наук Огорокова Віра Вікторівна, кандидат історичних

наук, доцент Піструїл Ігор Володимирович, кандидат історичних наук Присяжнюк Олексій Миколайович, кандидат наук з державного управління Рацюк Олена Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент Сайгакова Лариса Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент Секерська Олена Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент Яновська Лариса Григорівна, фахівець Столяренко Тетяна Євгенівна, лаборант Бігунова Юлія Володимирівна.

Діапазон наукових та науково-педагогічних інтересів професора Добролюбської Ю. А. дуже широкий. Зокрема, вона досліджує питання культурно-антропологічної методології історичних процесів. В підручниках «Школа «Анналов», «Нариси нової історичної науки» розглянула становлення нової парадигми історико-філософського знання та надала опис антропологічної методології «Нової історичної школи» та практичні рекомендації щодо її впровадження у вітчизняну наукову практику. Запропонувала історико-теоретичне визначення терміна «культурна антропологія», аналіз значення «ментальність» та його інтерпретацію у працях фундаторів «Нової історичної науки». Нею видані навчальні посібники: «Культура перед обличчям інстинкту», в якому з історико-філософських позицій розглядаються проблеми етології людини – науки, яка встановлює інстинктивно-генетичні механізми культурної поведінки людини з погляду інформаційної «теорії життя»; «Историческая генеалогия», де комплексно поєднані теоретичні основи генеалогії з практичними рекомендаціями щодо пошуку власної родовідної, які були використані в її монографії «Семейный архив». Вона є укладачем і перекладачем хрестоматії «Західноєвропейське середньовіччя XI – XV ст.» – збірника документів, уперше виданого українською мовою, автором методичних рекомендацій та навчальних програм курсів «Історія середніх віків», «Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки», «Новітня історія країн Азії, Африки та

Латинської Америки», «Історична генеалогія» та ін. Ю. А. Добролюбська започаткувала проведення щорічної наукової конференції молодих вчених та видання наукової збірки матеріалів конференції «Історіосфера» (з 2006 р.).

Професор Бруяко І. В. є директором Одеського археологічного музею Національної Академії Наук України. В колі його наукових інтересів природні умови проживання та праці людини на північному Причорномор'ї та Придунав'ї, побут та культура народів степового Причорномор'я та Криму («От Скифии к Сарматии: десять лет спустя», «Природне середовище людини раннього енеоліту на пам'ятці Орловка (Придунав'я)», «Новые памятники звериного стиля из Нижнего Поднепровья», «Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на Південному Бузі», «Скотоводы и кочевники – степная пастораль и этюд в багровых тонах»). Він забезпечує проведення музейної практики студентів-істориків, є автором навчальних програм курсів «Археологія», «Історія міжнародних відносин».

До наукових інтересів приват-професора Букача В. М. належать проблеми національно-культурної політики («Субъективный взгляд на аспекты современной национальной политики»), питання впливу особистості на історичні події, розвиток науки і культури. Ним були виділені основні напрями національної політики в Україні на початку 1920-х років, вперше були визначені етапи впровадження українізації в 1921 – 1925 роках і головні її напрями, сформульовані основні напрями політики щодо національних меншин, чітко визначені етапи еволюції радянської преси в першій половині 1920-х років («Українізація на Одещині в першій половині 20-х років», «Национальные меньшинства и политика советского правительства Украины в 1921-1925 гг.», «Печать и национальная политика советского правительства Украины в 1921-1925 гг.»). С автором вперше виданих в Україні довідників «Женщины –

политические деятели СССР», «Политическое руководство Союза ССР и Украинской ССР», укладачем біографічних довідників «Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського в особах», «Маршали – українці». Він автор методичних рекомендацій та навчальних програм курсів «Історія української культури», «Культурологія», «Історія науки і техніки». В. М. Букач ініціював проведення щорічної наукової студентської конференції «Історичний досвід і сучасність» і є відповідальним редактором збірок матеріалів конференції (з 1995 р.).

Доцент Бакланова Н. М. простежує культурологічні процеси в Україні («Историко-культурное наследие человечества и общественный прогресс»), питання внутрішньої політики держави («Українська національна ідея і культурна політика більшовиків в Україні в 20-ті роки», «Современная Украина; взаимоотношения государства и церкви»), історію та проблеми правових відносин («Проблема прав человека и гражданина в политико-правовой ретроспективе», «Додатковий захист прав громадянина в демократичній, правовій державі», «Формування правової культури студентів ВНЗ»). Є автором навчальних програм курсів «Теорія держави і права», «Трудове право України», «Історія політичних та правових вчень».

Доцент Ліхачова О. Є. досліджує питання поліетнічної ситуації на півдні України як фактор міжнаціонального та міжнародного спілкування («А. И. Георгиевский и становление еврейской прессы на русском языке в Одессе», «Заметки из журнала «Рассвет» как исторический источник трилогии А. Брунштейн»). Є автором методичних рекомендацій та навчальних програм курсів «Історія мистецтв», «Сучасна історіографія зарубіжних країн», «Нова історія Європи та північної Америки», «Основи наукових досліджень».

Виконувач обов'язків доцента Окорокова В. В. вивчає соціальні теорії як елемент суспільної свідомості на певних історичних етапах та їх

вплив на розвиток держав та культури («Колізії співвідношення утопії та історії», «Концептуальні засади утопії епохи Просвітництва», «Критика релігії та церкви в просвітницькій ідеології як одна з формоутворюючих ознак утопії XVIII століття», «Система марксистської соціально-філософської парадигми в радянській науці щодо вивчення, утопії»). Є укладачем навчального посібника – хрестоматії «Західноєвропейська утопія XVIII століття як приклад філософії епохи Просвітництва», автором навчальних програм курсів «Історія держави та права України», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Історія історичної науки».

Наукові інтереси археолога, доцента Піструїла І. В. стосуються історії цивілізацій світу, зокрема стародавніх поселень людини на північному Причорномор'ї, виготовлення знарядь праці («Памятники каменного века среднего течения р. Малый Куяльник», «О культурном слое поздне- палеотической стоянки Анетовка 1», «Стоянка каменного века Катаржино 2 у с. Червонознаменка (Ивановский р-н Одесской области)»), «Технологія виготовлення пізньопалеолітичних різців (на матеріалах пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2»), особливостей археологічних досліджень («Стоянка Катаржино 1 и проблема идентификации памятников неолита в степях северо-западного Причерноморья», «Некоторые проблемы изучения эпипалеолитических памятников каменного века степей Северо-западного Причерноморья»). Є автором навчальних програм курсів «Антропологія», «Історія південних та західних слов'ян», «Нумізматика».

Виконуючий обов'язки доцента Присяжнюк О. М. досліджує питання етнографії, краєзнавства, музеєзнавства, проблеми збереження культурної спадщини на Україні («Археологічні знахідки з кургану біля смт. Цебрикове Великомихайлівського району Одеської області», «Наукові та освітні установи Одещини у справі вивчення та дослідження пам'яток історії та культури регіону», «Спроби систематизації

краєзнавчих матеріалів в Одеській області 60-80 рр. XX ст.», «Одеський археологічний музей та Одеське археологічне товариство у вивченні пам'яток археології на Одещині 1945-1991 рр.», «Діяльність громадських організацій з охорони пам'яток Одещини 1945-1991 рр.». Є автором навчальних програм курсів «Земельне право України», «Кримінальне право і процес», «Цивільне право і процес», «Юридичні засади охорони культурної спадщини України».

Наукові інтереси виконувача обов'язки доцента Рацюк О. О. охоплюють питання теорії держави та права, державного будівництва, організації функціонування органів державної влади в Україні («Державна служба як фактор сталого регіонального розвитку», «Участь Автономних утворень у міжнародних відносинах (на прикладі автономій Данії та Фінляндії)», «Засоби обмеження політичної активності державних службовців: досвід Великобританії та уроки для України», «Актуальні питання підготовки державних службовців в умовах оновлення законодавства про державну службу»). Є автором методичного посібника «Принцип політичної нейтральності державних службовців: сутність і засоби його забезпечення», навчальної програми курсу «Основи правознавства».

Доцент Сайгакова Л. О. аналізує місце національних партій в політичному просторі країни («Бунд: історія занепаду», «Партійна опозиція: історичний досвід»), проблеми сімейно-правових відносин («Правовий статус жінки в період Високого Середньовіччя», «Цивільний шлюб», «Соціальна політика в СРСР щодо шлюбу та сім'ї у довоєнний період», «Проблеми дітей-сиріт в українському соціумі») та питання викладання правознавства («Из истории отечественного права. Год 1917-й», «Викладання правознавства в старшій школі», «До проблеми підручника для педагогічних ВНЗ з методики викладання шкільного курсу правознавства»). Є автором навчальних програм курсів «Основи

конституційного права», «Шкільний курс правознавства та методика його викладання».

Наукові інтереси доцента Секерської О. П. знаходяться в площині особливостей розвитку первісного суспільства, античного світу. За фахом антрополог і палеонтолог, вона є автором робіт з вивчення палеофауни на археологічних пам'ятниках України в широкому хронологічному діапазоні – від доби енеоліту-бронзи до середньовіччя («Археозоологические материалы некрополя Никония», «Археозоологические материалы античных поселений Одесского залива», «Особенности палеоэкономической стратегии населения Нижнего Дуная в эпоху позднего энеолита-ранней бронзы», «Лошади ранних кочевников», «Археозоологические материалы из Тиря (раскопки 1999-2005 гг.)»). Реконструкція палеоекономічної ситуації населення північного Причорномор'я в добу раннього залізного віку дозволила виявити її регіональні особливості та створити класифікацію археозоологічних колекцій епохи пізньої бронзи, що було відзначено грантом Британського інституту археології у місті Анкарі (Туреччина). Вона укладач методичних рекомендацій та програм курсів «Історія первісного суспільства», «Історія Греції та Риму», «Основи антропології», «Історія світових цивілізацій» та ін.

Доцент Яновська Л. Г. вивчає проблеми формування професійної усталеності майбутніх вчителів історії («Оволодіння методами роботи з письмовими історичними джерелами», «Сучасні педагогічні та інформаційні технології у викладанні історії», «Дискусійні методи вивчення історії в школі», «Формування умінь у майбутніх учителів історії виявляти причини неуспішності в навчанні»), питання правового та патріотичного виховання молоді («Знайомство дітей з адміністративними стягненнями на уроках правознавства», «Військово-патріотичне виховання в загальноосвітній школі», «Збройна боротьба та

повсякденне життя партизан в Одеських катакомбах як складова частина патріотичного виховання на уроках історії та одесознавства»). Є автором методичних рекомендацій та навчальних програм курсів «Теорія та методика викладання історії в школі», «Методика викладання історії у вищих навчальних закладах» та ін.

Кафедра всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського продовжує традиції, закладені **В'ячеславом Івановичем Шамко**, має належний науково-педагогічний потенціал для високопрофесійної підготовки майбутніх освітян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Букач В. М. Вчені історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2007. – 37 с.
2. Букач В. М. Історія Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського в особах: Біографічний довідник. – Одеса, 2005. – 68 с.
3. Воробьева Г. В., Сосков Д. Жизнь – только миг// Историчний досвід і сучасність: Матеріали X наукової студентської конференції, присвяченої пам'яті В. І. Шамко / відп. ред. Букач В. М. – Вип. 10. – Одеса, 2004. – С. 2-9.
4. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Историчний поступ. Сучасність. Майбутнє / О. Я. Чебикін, І. А. Болдирев та ін. – Одеса, 2007. – С. 188-198.

ПРАЦІ КОЛЕГ ТА УЧНІВ В.І. ШАМКО _____

ООН КАК МЕЖДУНАРОДНЫЙ

МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ

И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА _____

«Знания» о международных организациях появились задолго до их внедрения в международные отношения. Они своими корнями уходят в глубокую античность. В Древней Греции в VI веке до н.э. появились первые постоянные международные объединения в виде союзов городов и общин, а также как религиозно-политические союзы между племенами и городами, «хотя эти союзы и были вызваны специально религиозными целями, но оказывали свое действие вообще на сношения между греческими государствами: подобно другим социальным факторам, они сближали народы и смягчали их замкнутость [3; 123]. Римский писатель, государственный деятель и оратор Марк Тулий Цицерон (106-43 гг. до н.э.) предложил проект «Союза человечества», основной целью которого явилась бы борьба за мир и предотвращение войны. И в последующие эпохи истории человеческого общества было составлено до 30 проектов международных организаций, направленных на обеспечение международной безопасности, а в начале XX столетия было создано более 80 таких проектов [5; 34-36].

В середине XIX столетия появились первые международные межправительственные организации, появление которых было вызвано, во-первых, образованием в результате буржуазно-демократических революций суверенных государств, стремящихся к национальной независимости, и, во-вторых, успехами научно-технической революции. Эти причины породили тенденцию к взаимозависимости и взаимосвязанности государств. Желание каждого суверенного государства полноценно жить, развиваться

невозможно уже было без широкого сотрудничества с другими независимыми государствами. Понимание этих реалий и привело к появлению такой формы межгосударственных взаимосвязей, как международные межправительственные организации. Создавались первые европейские и американские комиссии судоходства по международным рекам, а также административные союзы, которые и оказались наиболее подходящей формой развития межправительственных организаций. На первом этапе за ними закреплялась скорее технико-организационная, чем политическая функция. Эти союзы были призваны развивать интеграционные тенденции между государствами-членами. Обычной сферой сотрудничества были связь, транспорт, отношения с колониями: Центральная комиссия судоходства по Рейну (1815 год) Международный Союз электросвязи (1865 год, Женева), Всемирный почтовый союз (1874 год, Берлин); Всемирная метеорологическая организация (1878 год, Женева). Первая мировая война не только задержала развитие международных организаций, но и привела к роспуску многих из них. В то же время осознание губительности мировых войн для всего человечества оказало воздействие на появление проектов создания международных организаций политической ориентации в целях предотвращения войн и поддержания мира. Один из таких проектов лег в основу Лиги Наций (1919 год), но она не стала эффективным инструментом политического и международного сотрудничества. В 1922 году по инициативе немецкой и французской лиг за права человека два десятка организаций в разных странах создали Международную федерацию за права человека (FIDH) – первую в мире международную организацию по защите прав человека.

Вторая мировая война в силу ее масштабов дала мощный толчок правительственной и общественной инициативе по организации мира и безопасности. Важным этапом на пути создания Организации Объединенных Наций стала конференция союзных держав в Москве.

В октябре 1943 года на конференции министров иностранных дел впервые была принята совместная Декларация трех держав (Китая, Советского Союза и Соединенных Штатов Америки) о необходимости создания международной организации безопасности. Решения этой конференции стали отправным пунктом в образовании ООН. В июне 1945 года на конференции, на состоявшейся в Сан-Франциско, единогласно был утвержден окончательный проект Устава ООН. 24 октября 1945 года Устав ООН вступил в силу, когда его ратифицировало большинство стран-участниц, включая пять постоянных членов Совета Безопасности (Великобританию, Китай, СССР, США и Францию). Эта дата считается официальным днем создания Организации Объединенных Наций, и ее основателями считается 51 страна в 1944 году в правительстве Украины был учрежден пост министра иностранных дел, а в 1945 году она стала членом ООН, а впоследствии таких организаций, как ЮНЕСКО, Международная организация труда и др. Главные цели деятельности Организации, закрепленные в Уставе, стали верными ориентирами для грядущих поколений: поддержание мира на планете, развитие дружественных отношений между странами; совместная деятельность по улучшению условий жизни бедных людей, борьба с голодом и болезнями, ликвидация неграмотности и содействие уважению прав и свобод; помощь странам в достижении этих целей.

За годы своего существования Организация Объединённых Наций внесла немалый вклад в поддержание международного мира и развитие межгосударственного сотрудничества во всех сферах. Она во многом содействовала заключению важных, основополагающих международных договоров и конвенций, которые закрепили высокие международно-правовые стандарты и в первую очередь в области прав и свобод человека и тем самым был создан международный механизм по защите всего человечества. Так, уже в первые годы своей деятельности

Резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН была принята Всеобщая декларация прав человека как ориентир для народов и государств с тем, чтобы каждый человек и каждый орган общества, стремились путем просвещения и образования содействовать уважению основных прав и свобод и обеспечению, путем национальных и международных прогрессивных мероприятий, всеобщего и эффективного признания и осуществления их как среди народов государств-членов Организации, так и среди народов территорий, находящихся под их юрисдикцией [1]. В Декларации закреплён, как известно, минимальный объём прав и свобод, которыми должен владеть каждый человек во всех сферах общественной жизни: например, право на труд, социальное обеспечение, свободу мирных собраний и ассоциаций, доступ к государственной службе, участие в управлении государственными и общественными делами, в культурной жизни государства и другие. Кроме того, закреплён перечень личных (гражданских) прав: право на жизнь, свободу и личную неприкосновенность, на тайну корреспонденции, владение имуществом, право на невмешательство в семейную жизнь. И по началу нормы Всеобщей декларации прав человека носили рекомендательный характер, но в настоящее время они стали частью международного права. Принцип верховенства права, провозглашённый в Декларации, был положен в основу и в последующих основных документах по правам человека, таких как: международные пакты о гражданских и политических правах, об экономических, социальных и культурных правах, Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенции против пыток и других жестоких, нечеловеческих или таких, которые унижают достоинство, видов обращения и наказания, Конвенции о правах ребенка и Международной конвенции о защите прав всех трудящихся – мигрантов и членов их семей [6; 250-251]. Можно сказать,

что договоры и декларации ООН, касающиеся прав женщин, детей, инвалидов, меньшинств, коренных народов и других уязвимых групп сформировали «культуру прав человека» во всем мире.

Помимо принятия международно-правовых актов, ООН защищает права человека еще несколькими способами, включая:

- наблюдение за положением в области прав человека в странах (в 1946-2006 годах действовала Комиссия по правам человека) осуществляет Совет по правам человека, который является главным форумом Организации ООН для диалога и сотрудничества в области прав человека. Его возглавляет Верховный Комиссар ООН по правам человека;

- создание комитетов, которые могут призвать правительства ответить на обвинения;

- назначение экспертов – специальных докладчиков или представителей, которые занимаются сбором фактов, посещают тюрьмы, беседуют с пострадавшими и выносят рекомендации о путях улучшения положения с соблюдением прав человека;

- учреждение рабочих групп для расследования случаев нарушений прав человека, отчетами, которых привлекают внимание международного сообщества;

- проведение международных конференций для обсуждения прав человека, на которых правительствам предлагается публично взять на себя обязательства по защите прав человека.

Просвещение и образование в области прав человека представляют собой инструмент для построения таких обществ, где люди могут рассчитывать на то, что их права должным образом реализуются, уважаются и защищаются. Просвещение и образование в области прав человека в широком смысле слова включает воспитание демократической гражданственности и воспитание в духе взаимного уважения и

понимания в соответствии с принятыми международными стандартами прав человека [4; 563-567].

Так, принимая во внимание Всемирный план действий «Десятилетие образования в области прав человека Организации Объединенных Наций. 1995-2004 годы», принятый в марте 1994 года Международным конгрессом ЮНЕСКО по вопросам образования в области прав человека и демократии, а также другие договоры о правах человека, Всемирная конференция (Вена) по правам человека рекомендовала государствам разработать конкретные программы и стратегии, обеспечивающие самое широкое обучение в области прав человека и распространение о них информации в обществе. При этом, подчеркнута важность и необходимость многих прав и обязанностей к государствам, в первую очередь, обязанность обеспечения универсальности, объективности и не избирательности при рассмотрении вопросов прав человека. Конференция подтверждает, что в соответствии с Всеобщей декларацией прав человека и Международным пактом об экономических, социальных и культурных правах и другими международными договорами о правах человека государства обязаны обеспечивать, чтобы система образования была направлена на укрепление уважения к правам человека и основным свободам. Таким образом, просвещение в области прав человека и распространение надлежащей теоретической и практической информации играют важную роль в поощрении и уважении прав человека всех людей без каких-либо различий по признаку расы, пола, языка или религии, и это должно быть отражено в политике в области образования, как на национальном, так и международном уровнях [4; 562].

В 2004 году Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций провозгласит «Всемирную программу образования в области прав человека» (2005-2007 годы), конкретными целями, которой являлись: содействовать включению прав человека в системы начального и среднего

школьного образования и их осуществление; оказывать поддержку разработке, принятию и осуществлению всеобъемлющих, эффективных и устойчивых национальных стратегий образования в области прав человека в школьных системах и/или проводить обзор и совершенствовать действующие инициативы; обеспечивать руководящие принципы в отношении ключевых компонентов образования в области прав человека в школьной системе; содействовать оказанию поддержки государствам-членам со стороны международных, региональных, национальных и местных организаций; оказывать поддержку деятельности по созданию сетей и налаживанию сотрудничества между местными, национальными, региональными и международными институтами. Осознавая важность этой акции, Совет по правам человека ООН 28 сентября 2007 года решил продлить первую фазу Всемирной программы образования в области прав человека до конца 2009 года. На основе достижений этих пяти лет второй этап (2010-2014 годы) сосредоточен на тех структурах, в которых продолжается обучение будущих граждан и лидеров, таких как высшие учебные заведения, а также на лицах, несущих основную ответственность за соблюдение, защиту и осуществление прав других лиц – начиная с гражданских служащих и сотрудников правоохранительных органов и заканчивая женщинами и мужчинами-военнослужащими. Но для реализации провозглашенных норм, перевода конкретных целей и задач в конкретные образовательные стандарты, программы, планы, учебно-методические, учебные часы делается в настоящее время в Украине немного.

Как уже отмечалось, одним из механизмов защиты прав человека Организацией является обязательство распространения государствами-членами теоретической и практической информации в области прав и свобод человека.

К середине 1970-х годов были все условия для проведения общеевропейского совещания по вопросам безопасности и

сотрудничеству в Европе. Работа по подготовке совещания проходила в Хельсинки в 1974-1975 годах. В июле-августе 1975 года был утвержден и подписан Заключительный акт совещания, в котором приняли участия главы 33 европейских государств в том числе и Советский Союз а также США и Канада. Этот акт зафиксировал и узаконил социально-экономическое и экономико-военное положение, сложившееся в этот момент в мире. Признавалась нерушимость границ, территориальная целостность и т.д. также наиболее важным представляются важные положения относительно прав человека. Были провозглашены: свобода совести, прав человека; свобода выезда из страны и право возвращения в нее; право на справедливый суд и другие демократические права человека. А также это означало, что все государства, входящие в это соглашение, обязуются уважать Всеобщую декларацию прав человека. Подписание Советским Союзом Заключительного акта налагало на правительство определенную ответственность за внедрение его положений в СССР и в международных отношениях. Это способствовало легализации правозащитного движения в СССР, которое получило своего рода законодательную основу, хотя на практике это было далеко не так. Работу правозащитников власти старались пресечь, волна диссидентского движения вызвала цепь судов, ссылок [4; 562].

В 1976 году в Москве на основе Заключительного акта совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе была образована Московская Хельсинская Группа, тем самым была установлена некая точка отсчета для требований в области прав человека по Хельсинским соглашениям. Постепенно появились такие объединения в разных республиках СССР. В ноябре 1976 года была создана Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинских соглашений, известная как Украинская Хельсинская Группа (УХГ), объединявшая деятелей украинского правозащитного движения. Согласно основополагающей

декларации УХГ, ее целью являлось содействие выполнению в Украине постановления Заключительного акта: собирать доказательства нарушения этих постановлений и жалобы пострадавших; доводить факты нарушения прав человека и наций в Украине до сведения широких кругов украинской и международной общественности, правительствам государств, подписавших Заключительный акт. Правозащитная платформа УХГ стала мобиливающим эффективным средством активизации общественности и обороны украинских национальных интересов. Налаживала связи с различными международными организациями (Международная Амнистия), профсоюзами, представителями за рубежом правозащитных групп народов СССР.

В 1990 году организация фактически прекратила свое существование, превратившись в Украинскую республиканскую партию. А часть ее активистов дала новый старт правозащитному движению – был создан комитет «Хельсинки-90».

Положение Декларации о праве и обязанности отдельных лиц, групп и органов общества поощрять и защищать общепризнанные права человека и основные свободы, принятой резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН в 1998 году подчеркивает, что государство обеспечивает и поддерживает, когда это необходимо, создание и развитие новых независимых национальных учреждений по вопросам поощрения и защиты прав человека и основных свобод на всей территории, находящейся под его юрисдикцией, таких, как омбудсмены, комиссии по правам человека или любые другие формы национальных учреждений [2]. Одной из таких форм стал, созданный в 2003 году Совет украинских правозащитных организаций (РУПОР).

1 апреля 2004 года после первого форума правозащитных организаций «Мониторинг прав человека на выборах» состоялось учредительное собрание ассоциации правозащитных организаций

«Украинский Хельсинский союз по правам человека» (УХСПЧ). От этого события берет начало новый этап в совместной работе многих правозащитных организаций в современной Украине. Это наибольшая ассоциация правозащитных организаций Украины, ее членами является 30 правозащитных негосударственных организаций. Согласно основным направлениям их деятельности, УХСПЧ в большей мере, чем государственные органы Украины, защищают нас от нарушений прав и свобод в судах, органах государственной власти и местного самоуправления, оказывают просветительскую правовую помощь, проводят мониторинг соблюдения прав человека и основополагающих свобод и информируют общественность о фактах нарушений, постоянный мониторинг проектов законов и других правовых актов, а также противостоят принятию нормативных актов, которые ухудшают обеспеченность прав и свобод. Таким образом, правозащитные и другие общественные организации напоминают властям о взятых на себя обязательствах по обеспечению международных стандартов в области прав и свобод человека в современной Украине.

Дополнительной гарантией защиты прав и свобод человека в мировом сообществе также можно считать Европейский Суд по правам человека, учрежденный Конвенцией о защите прав и основных свобод человека. Основной целью его деятельности является обеспечение в каждом государстве-участнике Конвенции такого правопорядка, который обеспечивал бы эффективную реализацию прав и свобод человека в соответствии с европейскими стандартами. Также уникальность этого контролирующего механизма заключается в эффективных способах привлечения государств к международной ответственности за нарушения норм международного права в области прав человека. Украина, ратифицировав эту Конвенцию, предоставила возможность своим гражданам обращаться за защитой нарушенных прав в Европейский суд [7].

Споры, инициированные индивидуальными жалобами, составляют основную массу дел, рассмотренных Судом, и именно это придало Европейскому Суду по правам человека и Конвенции ту значимость и престиж, какими они сегодня пользуются в общественном мнении европейских стран.

Таким образом, несмотря на то, что Украина ратифицировала большинство важнейших международных актов в области прав и свобод человека (или присоединилась к ним), плодотворно сотрудничает с ведущими международными организациями в этой области. Но 72% населения не уверены в своем будущем, в помощи, защите основных прав и свобод со стороны государства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Всеобщая декларация прав человека.// Международное право: Сборник документов : учебное пособие / сост. Г. М. Мелков, Н. Т. Блатова. – М., 2011. – С. 287.
2. Декларация о праве и обязанности отдельных лиц, групп и органов общества// Международное право: Сборник документов: Учебное пособие / сост. Г. М. Мелков, Н. Т. Блатова. – М., 2011. – С. 387.
3. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов/ Ф. Ф. Мартенс. – Т.1. – М., 1996. – 416 с.
4. Международные акты о правах человека: Сборник документов. – М., 1999. – 784 с.
5. Международные организации : учебное пособие / сост. В. М. Мацель, В. П. Позняк, А. Н. Сычев. – М., 2004. – 287 с.
6. Международное право в документах : учебное пособие / сост. Н. Т. Блатова. – М., 1982. – 853 с.

7. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Протоколу № 1, Протоколів № 2,4,7,11,14 до Конвенції: Закон України// Вісник Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.

В наш час, коли в світі вирують фінансові, політичні кризи, простежується тенденція до поширення ксенофобії, націоналізму, а подекуди й нацизму, шовінізму, расизму, сепаратизму, релігійного екстремізму. Цим негативним, антинародним явищам можуть протидіяти лише люди, які володіють глибокими знаннями з історії людства, різних цивілізацій, особливостей формування народів та розвитку держав. Лише об'єктивний, неупереджений підхід до оцінки тих чи інших подій, обставин сприяє встановленню взаєморозуміння як між окремими особистостями, так і між народами, державами, дозволяє усвідомити своє місце в сучасному загальнолюдському процесі.

В таких умовах загально-гуманітарна підготовка займає особливе місце у процесі підготовки майбутніх педагогів. Вивчення історії держави, краю, історії української та культур інших народів сприяє формуванню у майбутніх педагогів почуття патріотизму, толерантності, любові до духовної культури, поваги до особистості.

Важливим елементом такої підготовки є краєзнавство, яке як складова частина входить у дисципліни історичного, філологічного, природознавчого, економічного, культурологічного циклів.

«Краєзнавство» – це вивчення природи, населення, господарства, історії та культурно-етнографічних особливостей певної частини країни, адміністративного чи природного районів, населених пунктів. Воно сприяє розумінню різноманіття та єдності народу України.

Ознайомлюючи майбутніх вчителів з краєзнавчим матеріалом, наприклад, в курсі історії української культури, викладач повинен

пам'ятати про наявність моральної складової, духовної цілісності способу життя населення регіону, району, міста, села, тієї «малої батьківщини», яка є основою для формування у кожного індивіда любові до рідної землі та усвідомлення себе патріотом, незалежно від етнічного походження.

Краєзнавство, на наш погляд, має бути важливим елементом у процесі навчання та виховання не лише майбутніх педагогів, а й студентів інших напрямів навчання, яким доведеться формувати майбутнє країни. При цьому доцільно враховувати етнічний склад аудиторії, психологічні особливості тієї чи іншої нації, особливо в багатонаціональних регіонах країни. Дуже важливо при цьому надати майбутнім педагогам знання з особливостей «національної психології» як комплексу етнопсихологічних явищ.

Національна психологія – це не лише сукупність неповторних особливостей духовних рис народу, але і єдність духовних властивостей загальних для однотипних націй та специфічних рис, притаманних окремому етносу. Нації розрізняються не за характером їх психології в цілому, а по формі прояву того національно-особливого, яке є атрибутом психології кожної з них. Риси національної психології за своїм характером є історично мінливими. Зі зміною змісту та структури навколишнього середовища змінюються й певні риси етнічної психології, але зберігаючи при цьому історичну спадковість.

Студент педагогічного навчального закладу як майбутній освітянин повинен орієнтуватися у внутрішній політиці держави, проїнятися інтересами тієї спільноти (краю, міста, села), в якій йому передбачається жити й працювати, з позиції можливостей їх задоволення в межах демократичної, правової держави. І краєзнавство активно сприятиме цьому, надаючи цінні знання тим, хто їх прагне.

Готуючись до роботи з майбутніми учнями в багатонаціональному середовищі, наприклад Одещини, студент педагогічного навчального

закладу повинен перейнятися глибоким розумінням національно-психологічного механізму, який діє в умовах спільної трудової діяльності, в побуті, у спілкуванні, у навчанні та грі, знанням національних характеристик, які мають прояв у поведінці індивіда-підлітка.

Слід зазначити, що національна психологія складається з національного характеру, національних почуттів та національної самосвідомості, що має прояв насамперед в культурно – побутовій сфері, у відношенні до оточуючого середовища. Національний характер – це узагальнююче поняття, яке представляє собою втілення властивостей внутрішнього світу індивідів, що передаються з покоління в покоління у процесі суспільно-історичної діяльності та не мають місця в інших національних типах. Якщо національне почуття людини виражає її відношення до будь-яких життєвих явищ та ситуацій з позиції зрозумілих їй інтересів нації, то її національна самосвідомість характеризує ступінь розуміння, усвідомлення нею цих інтересів. Ці структурні елементи національної психології слід приймати до уваги при підготовці майбутніх педагогів до роботи з аудиторією, яку їм доведеться націлювати на сприйняття конкретного навчального матеріалу.

Врахування особливостей етнічної психології допоможе уникнути однобокості у сприйнятті та оцінці тих чи інших явищ національного життя. Розуміння проблем національної психології сприятиме подальшому вдосконаленню форм співробітництва народів, які мешкають на певній території. Це є дуже актуальним як для країн світу, так і для регіонів України, які в наш час намагаються знайти сприйнятливий вихід з фінансової, політичної, моральної криз.

Специфіка нашої країни та Одещини, зокрема, вимагає розсудливого, обережного підходу до оцінки історичного минулого даної території, особливостей сучасного її стану та перспектив майбутнього

розвитку. Одеський регіон є унікальним співтовариством, в якому змішалися риси психології, традицій, мовних та культурних елементів різних нації та народів, що створює неповторний характер як, в першу чергу, одесита, так і мешканця області, що тим чи іншим чином впливає не лише на культурне, а і на економічне життя півдня країни.

Все це необхідно враховувати у навчально-виховному процесі як вищих, так і загальноосвітніх навчальних закладів.

Краєзнавча спрямованість в навчальному процесі може бути реалізована, на наш погляд, в курсах не лише з історії України та української культури, економіки, рідної мови та літератури, а при викладанні іноземної мови, основ правознавства, політології в загальноосвітніх, професійних різного рівня акредитації навчальних закладах.

Використання краєзнавчого матеріалу при викладанні означених дисциплін надає можливість більш яскраво розкрити особливості історичного процесу на території України як, наприклад, прояв характеру народу в певних умовах та віддзеркалення історії у самому характері народу. Краєзнавча інформація в курсах з історії України, політології, економіки, основ правознавства дає можливість більш об'єктивно уявити процеси державотворення, а в курсах з історії культури, рідної мови та літератури – зрозуміти етнічні особливості формування та розвитку народів України, в той же час введення краєзнавчого компонента в процес вивчення іноземної мови дозволяє встановити взаємозв'язок розвитку окремого етносу з народами світу, формувати вміння використовувати певну інформацію в міжетнічних стосунках. Майбутнім вчителям історії, рідної мови та літератури було б доцільним прослухати спецкурс «З історії міжетнічних відношень в Україні».

Майбутній освітянин повинен добре розумітися в системі засобів масової комунікації, отримати навички обробки та аналізу різноманітних

матеріалів, наданню їм належної оцінки, щоб за будь-якої потреби надати учням об'єктивне пояснення тим чи іншим фактам та явищам в суспільному житті багатонаціональної держави.

Під час навчання у педагогічному закладі майбутньому вчителю слід оволодіти знаннями, вміннями та навичками з урахуванням того, що педагог має:

1. Опрацьовуючи на уроках історії ту чи іншу тему, звертатися до художньої літератури, публіцистики, мемуарам, тим самим викликати інтерес до них з боку учнів. Особливо це доцільно при вивченні курсу з історії України, в якому корисно розглядати важливі історичні події через їх віддзеркалення на регіональному рівні. При цьому вчитель повинен вміти належно оцінювати якість публікацій, проводити порівняльний аналіз, привчати учнів до критичного сприйняття інформації.
2. Вивчаючи творчість вітчизняного чи зарубіжного письменника, дати об'єктивну характеристику історичної епохи, місцевості в якій жив і творив митець.
3. Розглядаючи будь-яке питання історичного періоду, який вивчається, вказувати на взаємозв'язок розвитку одного народу, нації з розвитком інших народів, робити наголос на переваги співробітництва, дружби між народами світу, даючи критичну оцінку матеріалу для вивчення.
4. Професійно тактовно виховувати у школярів повагу як до української культури, так і до культури інших народів, які мешкають в Україні, звертаючи увагу на особливості у розвитку фольклору, літератури, музики, мистецтва того чи іншого народу нашої країни, заохочуючи тим самим до участі у роботі художньої самодіяльності.

5. При вивченні історії рідного краю аналізувати рівень розвитку регіону на різних історичних етапах, показувати як досягнення, так і помилки в галузі економіки, в питаннях розвитку культури та міжнаціональних відносин.

В педагогічній практиці це притаманне лише мужньому, чесному, маючому власну життєву та професійну позицію вчителю. Формування такої особистості – головне завдання педагогічних навчальних закладів, особливо на сучасному етапі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Букач В. М. Суб'єктивний взгляд на аспекты современной национальной политики/ В.М. Букач// Життя і пам'ять: Наукова збірка, присвячена пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко. – Одеса, 2009. – С. 67-72.
2. Нагайник В. А. Проблеми виховання національної свідомості в сучасних умовах/ В.А. Нагайник// Філософія. Менталітет. Освіта. – Одеса, 1995. – С. 84-85.
3. Орищенко В. Г. Підготовка майбутніх вчителів до роботи у школах національних спільнот України. / В. Г. Орищенко// Виховання і культура. – 2001. – № 1. – С. 72-75.
4. Шушкевич Д. Использование регионального компонента на уроках английского языка / Д. Шушкевич// Історичний досвід і сучасність: Матеріали 18 наукової студентської конференції. – Одеса, 2012. – С. 35-41.
5. Украинская советская энциклопедия: в 12 т., 13 кн. – Т. 5. – К., 1981. – С. 369-370.
6. Яцько А. Проблема національної безпеки у контексті сучасної взаємодії етносів/ А. Яцько// Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 34-38.

**СОВЕТСКОЕ ТРУДОВОЕ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ _____**

Истоки объединения всех сил общества для достижения победы и мира в Советском Союзе в годы второй мировой войны были связаны с необходимостью превращения всей страны в единый боевой лагерь, что повлекло за собой серьёзные изменения в системе правовых норм по двум направлениям: принятие новых законодательных актов на период военного времени и внесение соответствующих изменений и дополнений в действующее законодательство. В основе законов военного времени лежали общие конституционные принципы советского права.

Перестройка народного хозяйства на военный лад также вызвала необходимость издания ряда законодательных актов, регулирующих трудовую деятельность граждан на всей территории страны.

С началом военных действий в Европе и возросшей угрозы вторжения вооруженных сил Германии и её союзников на территорию СССР возникла необходимость увеличения меры труда граждан, укрепления трудовой дисциплины. 26 июня 1940 года был издан Указ Президиума Верховного Совета СССР, в соответствии с которым увеличивалась продолжительность рабочего дня рабочих и служащих с 7 до 8 часов, все государственные, кооперативные и общественные предприятия и учреждения переводились на работу с шестидневной на семидневную неделю с днём отдыха в воскресенье. Уход рабочих и служащих из государственных, кооперативных и общественных предприятий и учреждений, а также переход с одного предприятия на другое допускались только с разрешения соответствующего руково-

дителя. За самовольный уход с предприятия, из учреждения, за прогул без уважительных причин устанавливалась уголовная ответственность. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 17 июля 1940 г. был запрещён самовольный уход с работы трактористов и комбайнеров, работавших на машинотракторных станциях. Подобные ограничения свобод граждан в военное время были приняты и в США в 1942-1943 годах (например, Закон Смита-Корнели и др.) [10; с.163-164].

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 19 октября 1940 года «О порядке обязательного перевода инженеров, техников, мастеров, служащих и квалифицированных рабочих с одних предприятий и учреждений в другие» народным комиссариатам (министерствам) СССР предоставлялось право переводить в обязательном порядке этих работников с одного предприятия (учреждения) на другое, независимо от территориального расположения предприятий и учреждений. Работникам, переведенным на работу в другие местности, оплачивалась стоимость переезда к новому месту работы самого работника и членов его семьи, стоимость провоза имущества, суточные и зарплата за время нахождения в пути и дополнительно ещё за 6 суток, а также выплачивалось единовременное пособие в размере 3-4-месячных заработков.

Исключительное значение в подготовке квалифицированных рабочих для народного хозяйства имело создание системы Государственных трудовых резервов в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года [3; с.371]. Эта система в военные и послевоенные годы обеспечивала пополнение всех отраслей народного хозяйства квалифицированными рабочими кадрами.

Со вступлением Советского Союза в войну были изданы законодательные акты о введении военного положения, об установлении территорий, на которых вводилось военное положение, о мобилизации военнообязанных. Специальными правовыми актами закреплялось

создание системы чрезвычайных органов, устанавливались компетенция военной власти в местностях, объявленных на военном положении, правовой режим в местностях, объявленных на осадном положении и др. В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1941 «О военном положении» в местностях, объявленных на военном положении, военным властям предоставлялось право привлекать граждан к трудовой повинности с целью обеспечения выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших объектов инфраструктуры, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями [3; с.213-215]. Привлечение граждан к трудовой повинности производилось в соответствии с кодексом законов о труде, положением о порядке привлечения населения к трудовой и транспортной повинности, принятым в 1927 году, актами, изданными в военное время. Не привлекались к трудовой повинности лица, не достигшие 18 лет, а также мужчины старше 45 и женщины старше 40 лет. Кроме того от трудовой повинности освобождались: лица, утратившие трудоспособность; беременные женщины на период за 8 недель до родов или роженицы в течение 8 недель после родов; женщины, имевшие детей до восьмилетнего возраста, при отсутствии в семье других лиц, способных ухаживать за детьми.

В связи со сложным положением на фронте, 10 августа 1942 года Совет Народных Комиссаров Союза ССР принял постановление, в котором определил порядок привлечения граждан к трудовой повинности в военное время, в соответствие с которым она могла вводиться каждый раз только по постановлению Совнаркома СССР, а в местностях, объявленных на военном положении, также военными властями.

Привлечение граждан к трудовой повинности допускалось на срок до 2 месяцев с продолжительностью рабочего времени 8 часов в сутки и

3 часа обязательных сверхурочных работ. Указанное постановление изменило возрастные ограничения трудовой повинности. К ней не могли привлекаться лица, не достигшие 16 лет, мужчины старше 55 лет и женщины старше 45 лет, беременные женщины начиная с 5 месяца беременности, женщины, имевшие грудных детей, а также женщины, имевшие детей в возрасте до 8 лет, в случае отсутствия других членов семьи, способных ухаживать за ними, лица, утратившие трудоспособность (инвалиды 1 и 2 групп). Постановлениями органов государственной власти (с учётом местных условий) от привлечения к трудовой повинности могли освобождаться и другие категории граждан. Оплата труда, осуществлявшегося в порядке трудовой повинности, производилась учреждениями и организациями, для которых выполнялись работы. Лица, привлекавшиеся в порядке трудовой повинности, могли быть использованы на работах как в местностях их постоянного жительства, так и в других местностях. За рабочими и служащими, привлекавшимися к трудовой повинности, сохранялось место их постоянной работы, занимаемая должность и их жилищная площадь. При направлении в другую местность им выплачивались компенсации за время нахождения в пути. Лица, уклонявшиеся от трудовой повинности, несли ответственность по законам военного времени. Самовольный уход с работы лиц, привлечённых к трудовой повинности, рассматривался как уклонение от неё и влек за собой уголовную ответственность. Миллионы советских граждан самоотверженно выполняли трудовую повинность [2; с. 8-12].

Привлечение трудоспособных граждан к трудовой повинности методом мобилизации представляло собой вынужденную меру, которая позволила Советскому государству обеспечить кадрами все наиболее важные участки производства и выполнение оборонных работ.

В первые полтора года войны в связи с призывом в действующую армию, а также оккупацией ряда районов страны общая численность рабочих и служащих в народном хозяйстве уменьшилась практически вдвое. Между тем потребность народного хозяйства в рабочей силе неуклонно возрастала. 13 февраля 1942 года вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР «О мобилизации на период военного времени трудоспособного городского населения для работы на производстве и строительстве» [2].

Мобилизованное трудоспособное население направлялось прежде всего в ведущие отрасли тяжелой промышленности, в топливно-энергетический комплекс, на оборонные предприятия. Основную часть мобилизованных составляли женщины. Благодаря вовлечению в производство дополнительных трудовых ресурсов среднегодовая численность рабочих и служащих в 1945 году достигла 28,6 млн. человек, или 84% от уровня 1940 года. При этом в наиболее важных в военном отношении отраслях численность работников была ненамного меньше, довоенного уровня, а в некоторых отраслях (например, в угледобывающей) – превысила уровень 1940 года [4; с. 729].

За счет мобилизации на выполнение общественно необходимых работ в начальный период войны более 200 тысяч жителей городов и сел построили мощный оборонительный рубеж на пути к Донецкому бассейну протяжённость 1000 км. Было вынуто свыше 11 млн. кубометров грунта, сооружено более 20 тысяч военно-инженерных объектов. В 1941 году на строительстве оборонительных сооружений на Украине участвовало свыше 2 млн. человек, в районе Ленинграда – около 500 тысяч жителей города и области. Всего осенью 1941 года на фортификационных работах было занято около 10 млн. человек.

Лозунг «Всё для фронта, всё для победы!» нашёл отклик среди молодёжи. Только в июне – июле 1941 года на производство пришло

150 тысяч студентов. Во втором полугодии 1941 года ряды рабочих пополнили 360 тысяч учащихся 8 - 10 классов. К концу 1942 года численность рабочих и служащих в возрасте до 18 лет достигла 15% от общего количества против 6% в 1939 году [6; с. 26].

На производство добровольно возвращались ушедшие на пенсию представители старой рабочей гвардии. К концу 1942 года удельный вес рабочих и служащих в возрасте старше 50 лет возрос до 12 % против 9% в 1940 году [12].

Указом Президиума Верховного Совета СССР «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время» продолжительность рабочего дня взрослых устанавливалась до 11 часов при 6-дневной рабочей неделе, а отпуска отменялись, что позволило в первые месяцы войны дополнительно загрузить производственные мощности на одну треть. Очередные и дополнительные отпуска были заменены денежной компенсацией, которая в соответствии с Указами Президиума Верховного Совета СССР от 9 апреля 1942 года, 9 января 1943 года перечислялась как сбережения на специальные счета работников [2].

В связи с военной необходимостью были приняты нормативные акты по повышению производительности труда и укреплению трудовой дисциплины в колхозах. Следует отметить, что эта задача решалась преимущественно усилением принудительно-репрессивных методов. Так, постановлением Совета Народных Комиссаров СССР и ЦК ВКП(б) от 13 апреля 1942 года устанавливался обязательный минимум в 120 трудодней в год для колхозников (для районов УССР) и 50 трудодней подросткам-членам семей колхозников в возрасте от 12 до 16 лет [9;с. 109-110]. Соответствующие нормативные акты предоставляли местным органам власти право привлекать в порядке обязательной мобилизации на сельскохозяйственные работы трудоспособное население городов и сельской местности в возрасте от 14 до 55 лет. В 1944 – 1945 годах на

время уборки урожая устанавливался обязательный выход на работу всех трудоспособных членов семей колхозников в возрасте 14 и более лет. (Конвенции Международной организации труда № 33 от 12 апреля 1932 года и № 60 от 3 июня 1937 года допускали к непромышленным работам детей в возрасте от 12 лет) [6].

С осени 1943 года, в связи с реэвакуацией, начался отток части рабочих кадров из центральных и восточных районов страны в западные. В дальнейшем масштабы этого оттока неуклонно росли. На освобождённой территории развернулся сложный восстановительный процесс. Производственные коллективы там формировались практически заново. В момент освобождения в районах Украины число промышленных рабочих составляло только 17% от довоенного уровня. Это обстоятельство породило новые проблемы в перераспределении рабочей силы между тыловыми и освобождёнными районами [6; с. 56-57].

Большую организаторскую работу по привлечению на производство новых пополнений в районах, подвергшихся оккупации, проводили профсоюзные организации, сотрудники народных комиссариатов. Так, на освобождённой территории Украины в конце 1943 – начале 1944 годов из числа местного населения Комитет по учёту рабочей силы передал предприятиям Народного комиссариата тяжёлого машиностроения 6,7 тысяч человек. В 1944 году по линии Наркомата обороны на Новокраматорский и Старокраматорский машиностроительные заводы были мобилизованы 1107 военнообязанных, непригодных к строевой службе. 1272 человека были переведены из других ведомств. Новое пополнение коллектива Харьковского тракторного завода в 1944 году составило 5034 человека, 1388 из которых прибыли по линии Наркомата обороны, 2504 – в результате мобилизации гражданского населения. Всего в промышленность и на стройки в освобождённые районы Украины было мобилизовано в 1943 году более 155 тысяч человек, в 1944 году – свыше

520 тысяч человек. Следует отметить, что обеспечение предприятий рабочей силой и создание на этой базе постоянных коллективов в годы войны затруднялись в известной степени из-за текучести кадров. Неподготовленность некоторых заводов к приёму новых пополнений (нехватка жилья, неудовлетворительная организация питания и т. д.) влекла за собой уход части работников с предприятий. В ряде случаев сказалась непригодность новых рабочих для труда в тяжёлых условиях по состоянию здоровья [7; гл. 3].

Среди форм привлечения граждан к труду в определённой степени сохранялся и трудовой договор. В соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 27 августа 1944 года получили распространение договоры предприятий с колхозами, согласно которым колхозники привлекались, например, к восстановлению угольной промышленности Донбасса как рабочая сила [2].

Всего в 1942 – 1945 годах Комитетом по учёту и распределению рабочей силы и его органами на местах было привлечено на постоянную работу в промышленность, строительство и на транспорт 3010,4 тыс. человек городского и сельского населения. В учебные заведения трудовых резервов было направлено 2121,4 тыс. подростков [4; с.729].

Необходимо отметить, что мобилизации позволили организовать учёт трудоспособной молодёжи, широко привлекать в сферу производства подростков, в первую очередь оставшихся без родителей, что предотвращало беспризорность.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года были созданы государственные трудовые резервы СССР как система профессиональной подготовки молодёжи в качестве высококвалифицированного пополнения рабочего класса. Эта задача возлагалась на созданное Главное управление трудовых резервов (ГУТР) при Совете Народных Комиссаров СССР. К началу 1941 года

насчитывалось 1551 учебное заведение трудовых резервов. В 1941 – 1943 годах в ремесленные училища и фабрично-заводские школы было призвано 2,8 млн. юношей и девушек. Учащиеся бесплатно получали питание, одежду, необходимые учебные пособия, обеспечивались жильём. На подготовку рабочих в системе трудовых резервов в годы войны государство израсходовало 11 млрд. рублей. С 1943 года создавались специальные ремесленные училища для обучения детей погибших военнослужащих и партизан, детей, лишившихся родителей в период фашистской оккупации. Также открывались училища для детей, не посещавших школу во время их пребывания на оккупированной территории. Учебные планы в них включали наряду с профессиональной и общеобразовательную подготовку в объёме четырёх классов начальной школы. Всего за годы войны промышленность, транспорт, строительство получили свыше 2480 тыс. молодых рабочих (из училищ – более 687 тыс. человек, из фабрично-заводских школ – около 1,8 млн. человек) [4; с.729].

Насущной в годы лихолетия стала социальная поддержка инвалидов войны, которым, например, в соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров Украинской ССР и Центрального Комитета КП(б)У от 20 апреля 1943 года «О трудоустройстве и бытовом обслуживании инвалидов Отечественной войны», обеспечивалось право первоочередного трудоустройства и предоставлялись социальные льготы (в получении жилья, образования, медицинского обслуживания и др.) [8].

Как стимул к труду устанавливались премии, новые ведомственные почётные звания и награды. Самоотверженный труд огромного количества работников предприятий и колхозов в годы войны был отмечен орденами и медалями СССР. 14 представителей Украины были удостоены звание Героя Социалистического Труда, а 21 человек стал лауреатом Сталинской премии (Государственной премии СССР) [13; т.11, кн. 2, с. 127] 6 июня 1945 года Указом Президиума Верховного Совета

СССР была учреждена специальная медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [13; т. 6, с. 359].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, утверждённая Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года// Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1956. – М., 1956. – С. 3-17.
2. Сборник документов и материалов по вопросам труда в период Отечественной войны. 22 июня 1941 г. – 5 января 1944 г. – М., 1944. – 379 с.
3. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1956. -М., 1956. – 500 с.
4. Великая Отечественная война 1941 – 1945 годов: энциклопедия. – М.,1985. – 832 с.
5. Ветошкин С. А. Ювенальное право / С.А. Ветошкин. – Екатеринбург, 2008. – 169 с.
6. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. – М., 1947. – 192 с.
7. Зинич М. С. Трудовой подвиг рабочего класса в 1941 – 1945 гг. По материалам отраслей машиностроения / М. С. Зинич. – М., 1984. – 282 с.
8. Иванов В. М. Історія держави і права України/ В. М. Иванов. – Ч. 2 – К., 2003. – 224 с.
9. Кащенко С. Всеобщая история государства и права новейшего времени / С. В. Кащенко. – Симферополь, 2006. – С. 162-165.
10. Кузниченко С. О. Правовой режим военного стану в СРСР 1941-1945 років / С. О. Кузниченко// Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 80-85.

11. Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне та соціальне становище: Монографія / О. Г. Перехрест. – Черкаси, 2011. – 668 с.
12. Труд. – 1941. – 3 июля.
13. Украинская советская энциклопедия: в 12 томах, 13 книгах. – К., 1978-1985.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ УГРОЗЫ

И АРМИЯ В «ОБЩЕСТВЕ РИСКА»

Общество, перешагнувшее в третье тысячелетие, западные социальные мыслители (У. Бек, Н. Луман, Э. Гидденс) осознают как «общество риска». Знаком этого общества становится не «логика позитива» (производство, накопление, распределение материальных ценностей), а «логика негатива». Это общество производит риски, накапливает риски, распределяет – опять-таки, риски.

Производство рисков в современном мире превращается в неконтролируемый социальный процесс. Один из создателей концепции «общества риска» У.Бек подчеркивает: «В развитом обществе, социальное производство богатства систематически сопровождается социальным производством риска. Соответственно проблемы и конфликты, связанные с распределением дефицита в обществе, соседствуют с проблемами и конфликтами, которые возникают вследствие производства, необходимостью определения и распределения рисков, порождаемых научно-техническими системами»¹⁾.

Эта радикально изменившаяся ситуация затрагивает все сферы жизнедеятельности общества. Ее суть – человек теряет контроль над природными процессами, то, что создано руками человека (гидроэлектростанции, плотины, механизмы, атомные объекты) – в целом, «вторая природа», – выходит из-под контроля человека и превращается в слепую и дикую стоящую над человеком силу, в господство хаоса и произвола.

Более того, как отмечает патриарх Франкфуртской школы М. Хоркхаймер, это касается не только природы как окружающей среды.

«Восстание природы» – это и восстание природы в самом человеке, его биосоциальности, которая так же вынуждена приспособляться к глобальным изменениям и противостоять им ²⁾.

Военная сфера и ее «живое тело» – армия – та составляющая общества, функционирование которой создает одни из наиболее серьезных угроз и рисков в глобализированном мире.

Армии дислоцируются на территориях, разворачивают учения и боевые действия в пространстве. И это пространство – территория, которая может превратиться в пустыню. Выдающийся эколог современности М. Реннер настаивает на том, что именно вооруженные силы являются наибольшим источником загрязнения на Земле ³⁾. Многие из катастроф современного мира, истинный масштаб которых возможно будет оценить лишь через десятилетия, спровоцированы деятельностью современных армий, вооруженных наинovelейшими научными разработками и технологиями.

Очевидно, что функционирование современных армий, военной сферы в целом, требуют не только общественного внимания, но, в первую очередь, контроля со стороны гражданских структур и научно обоснованного социального управления, что в свою очередь, требует проведения теоретических исследований междисциплинарного характера.

В то же время, экологические риски военной сферы именно в силу специфики ее функционирования (достаточная автономность, замкнутость, секретность), являются и малоизученными, и наименее контролируемыми, и слабоуправляемыми со стороны общества.

Социально-философский анализ экологических угроз и рисков, связанных с функционированием армии в современном обществе требует, как минимум, выделения определенных групп проблем, раскрывающих основные составляющие этого функционирования.

Очевидными являются экологические риски, связанные с ведением боевых действий. Со времен первых военно-экологических исследований, инициированных необходимостью осознать масштаб разрушений окружающей среды во Вьетнаме, Лаосе, Камбоджи вследствие проведения широкомасштабных военных операций ⁴⁾, в сознании мирового сообщества все-таки утвердилась мысль о недопустимости применения средств массового поражения, химического, бактериологического оружия, что нашло закрепление в резолюциях ООН и международных конвенциях. Экоцид стали рассматривать как преступление против человечества. На смену стратегии «холодной войны» пришла стратегия «мирного сосуществования».

Процессы глобализации предельно обострили проблему выживания человечества. Реальность угроз «ядерной зимы», чернобыльской катастрофы, парникового эффекта, разрушения озонового слоя планеты, полигенетического глобального разрушения, привели к осознанию того, что в «обществе риска» любая война, не только мирового масштаба, несет человечеству неконтролируемые разрушительные последствия. Выдающийся эколог современности Н.Ф.Реймерс подчеркивал то, что в глобальном сообществе «даже региональные войны ... становятся направленными против всего человечества, т.е. утрачивают локальный характер и получают мировое значение, поскольку подвергают угрозе всех людей Земли, приближая ее к экологическому краху» ⁵⁾.

И, тем не менее, практика конца XX начала XXI вв. продемонстрировала неискоренимость войны, во всяком случае, на сегодняшнем этапе. Человечество признает недопустимость масштабной войны, но вполне оправдывает локальные; недопустимость использования ядерного оружия, но проводит испытания наиновейшего, затрагивающего основы человеческой психики.

Практика доказала и то, что в современном обществе – обществе риска – за экологические последствия (или убытки) агрессоры ответственности не несут. Тому убедительные примеры – события во Вьетнаме и Афганистане, Ираке и Иране, Ливии и других, подвергшихся политике силового внедрения «демократии» странах.

В современном мире риски глобального масштаба создает борьба за природные ресурсы. По мысли Н.Ф. Реймерса, «экологический раздел» мира – процесс, который уже разворачивается. Цивилизованным механизмом регулирования этого процесса должен был бы стать контроль международного сообщества (например, определение квот на использование природных ресурсов)⁶⁾. Однако практика демонстрирует скорее силовые варианты решения данного вопроса – возникновение локальных «экологических войн».

Осложняет ситуацию и то, что Международные конвенции, регулирующие вопросы военной составляющей экологических угроз (1977 год), теоретически ограничивая экоцид, в то же время не запрещают использования многих существующих и заново создаваемых способов влияния на природные процессы с целью повышения эффективности действия оружия и военной техники. Не регулируется и проведение научных исследований в этом направлении.

Более того, военная наука XXI ст. рассматривает разрушение техносферы противника в ходе военных конфликтов как альтернативу войне с использованием средств массового поражения. С началом военных действий проводится запланированное уничтожение военных, промышленных, транспортных, энергетических объектов противника, его хозяйственной инфраструктуры со всеми ее составляющими. Масштабы таких операций определяются геостратегическим положением района конфликта, оперативно-тактической целесообразностью разрушения, возможностями средств поражения, эффективностью защиты и обороны.

Очевидно, что наибольшие риски связаны с местами концентрации промышленности и населения.

Логика войны требует и полного разгрома противника. Для чего теория современного военного искусства рекомендует армиям проводить боевые действия с предельной решимостью и активностью. На практике это означает то, что несмотря на негативные экологические последствия использования разнообразных средств поражения, на первый план выдвигается задача разгрома противника. В том числе и за счет сопутствующего уничтожения окружающей природной среды. Срабатывает один из основных принципов экологического обеспечения вооруженных сил – «приоритет исполнения боевых задач в военное время», согласно которого экологические риски и международные акты по экологии учитываются «по возможности».

Современный российский военный эколог В.И. Булатов убедительно доказывает: война в ее современном высокотехнологичном варианте выступает как главный фактор не просто модификации (изменений), а трансформации (перестройки) и трансмутации (полного перерождения) окружающей среды ⁷⁾.

В то же время к катастрофическому ухудшению природной среды приводят не только боевые действия.

Принципиально важным стало признание мировым сообществом того, что и повседневное функционирование вооруженных сил создает экологические угрозы. Если принять за исходное доминирующее в современной науке понимание военной сферы как совокупности объектов и деятельности сложных подсистем ВПК и вооруженных сил, научно-технического, обеспечивающего (инфраструктура) и образовательного компонентов оборонного назначения, то становится очевидным, что просчитывать риски военной сферы следует с учетом взаимодействия всех функциональных аспектов ее существования.

А это требует учета взаимодействия военной сферы не только с природной, но и общественно-социальной средой.

По мысли В.И. Булатова военная сфера должна быть осознана, как «многомерное пространство, система связей, мозаик специфического природопользования, как пересечение множеств в реальном геоэкологическом пространстве». В таком случае в параметры военной сферы должны быть включены характеристики региона, окружения, среды и т.д. Кроме того, по мысли российского эксперта, на сегодня территориальные границы военной сферы расширяются до включения и Ближнего Космоса, что становится следствием деятельности ракетно-космических сил и спутников-шпионов ⁷⁾.

В соответствии с таким пониманием составляющими военной сферы становятся оборонные сооружения, вооружение и военная техника, элементы боевой, производственной, научной и социальной инфраструктуры, системы связи, коммуникаций и оперативного наблюдения, военные городки и гарнизоны, районы постоянной дислокации, боевой подготовки, испытательные полигоны, в целом, любые объекты военной деятельности и ВПК.

«Жизненное пространство» военной сферы в таком случае становится безмерным. И, тем не менее, задачи экологической безопасности требуют определения границ тех угроз и рисков, которые связаны с пространственно-территориальным существованием военной сферы.

В целом, обобщая теоретические выводы современной экологической зарубежной и отечественной мысли о влиянии вооруженных сил на окружающую среду, можно выделить такие главные факторы, определяющие это влияние ^{8,9,10,11)}:

1. наличие ядерного и химического оружия, атомного флота, ракетных средств – потенциальных источников экологической опасности;

2. загрязнение природной среды и околоземного космического пространства в условиях использования, утилизации и ликвидации ядерного, ракетного, химического и обычного вооружения;
3. загрязнение природной среды отходами с береговых объектов ВМФ и кораблей без очищения;
4. загрязнение отходами высокотоксичного топлива и продуктами его трансформации в районах падения частей, отделяющихся от ракет-носителей;
5. загрязнение нефтепродуктами и горюче-смазочными материалами вследствие неудовлетворительного технического состояния, несвоевременного ремонта и реконструкции складов топлива;
6. выброс в воздух вредных веществ от гарнизонных котелен, автопарков и ремонтных заводов, от сжигания некачественного этилового бензина, выброс хозяйственно-бытовых и производственных стоковых вод.

К этому официально признанному перечню можно было бы добавить и влияние биологического оружия, и бактериологического и др. Однако и этот перечень впечатляет. Если же его наложить на проблемы реформирования военной сферы государств постсоветского пространства, в частности Украины, в условиях экономического кризиса, то мы получим спектр рисков и угроз, связанных и с политико-правовой стороной военно-экологических проблем, и с управленческо-организационной, и морально-психологической, и социально-демографической и т.д.

Таким образом, процессы глобализации в XXI ст. предельно обострили проблему выживания человечества. Наибольшие риски при этом создает военная сфера, в самом функционировании которой заложен потенциальный источник уничтожения человечества и биосферы.

Экологические риски, связанные с военной сферой, следует рассматривать комплексно, различая их технико-экономические, технологические, социальные и собственно экологические составляющие.

В «обществе риска» военная сфера требует создания системы контроля и управления со стороны общества и гражданских структур.

Реформирование военной сферы Украины требует выдвижения в качестве приоритетных, задач, связанных с формированием эффективной системы социального управления военной сферой, направленной на обеспечение решения экологических проблем военной сферы в процессе реализации конкретных планов военной реформы с учетом их связи как с глобальными, так и национально-региональными экологическими проблемами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1) Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 19.
- 2) Горкгаймер М. Повстання природи / М. Горкгаймер. – К., 2006. – С. 89-114
- 3) Renner M. Assessing the Military's War on the Environment. Stats of the World / M. Renner. – 1991. – P. 132-152.
- 4) Экоцид в Индокитае. – М. : Прогресс, 1972. – 134 с.
- 5) Реймерс Н. Ф. Надежды на выживание человечества. Концептуальная экология / Н.Ф. Реймерс. – М. : Россия молодая, 1992. – 365 с.
- 6) Там же. – С. 333.
- 7) Булатов В. И. Россия: экология и армия / В. И. Булатов. – Новосиб. : ЦЭРИС, 1999.

- 8) Ольшевский В.И. Экология военной сферы: проблемы и решения / В.И. Ольшевский. – К., 1996. – 51 с.
- 9) Экология, охрана природы и экологическая безопасность. – Кн. 1-2. – М. : Изд. МНЭПУ, 1997. – 741 с.
- 10) Реннер М. Военные против окружающей среды. XX век: последние 10 лет / М. Реннер. – М. : Пангея, 1992. – С. 233-234.
- 11) Дашков Н. Г. Проблема утилизации военно-технических средств / Н. Г. Дашков, Н. Б. Каплунов, Ю. А. Николаев // Военная мысль. – 1993. – №8. – С. 55-61.

**АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ
СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ_____**

Северо-Западное Причерноморье – степная зона от Южного Буга до Дуная является западным окраинным участком Великого степного пояса Евразии. Именно здесь кочевой мир вступал в непосредственный контакт с европейской цивилизацией: на Нижнем Дунае, в Карпатах и в лесостепной зоне, примыкающей к степям с севера и северо-запада. Такой контакт исторически и хронологически отражен в письменных источниках европейских народов.

С конца IV века регион входит в орбиту активности кочевых тюркских племён: гуннов, тюрко-болгар, печенегов, огузов, половцев (кипчаков). В 1930 году во время вспашки, в 3 км. от с. Калиновки Коминтерновского района Одесской области была найдена каменная статуя – «баба», принадлежащая к типу позднекочевнических «баб» IX – XI веков ¹⁾.

В это же время древние росы совершали мимо этих берегов свои знаменитые походы «из варяг в греки». По сообщению византийского императора X века Константина Багрянородного, пройдя днепровские пороги: «...они достигают острова, называемого Св. Григорий (Хортица). От этого острова росы не боятся пачинакита (печенегов), пока не окажутся в реке Селина, они плывут, пока не достигают залива реки, являющегося устьем, в котором лежит остров Св. Эферий (о. Березань). Когда они достигают этого острова, то дают там себе отдых до двух-трех дней. И снова они переоснащают свои моносилы всем тем нужным, чего им недостает: парусами, мачтами, кормилами, которые они доставили

[с собой]. Так как устье этой реки является, как сказано, заливом и простирается вплоть до моря, а в море лежит остров Св. Эферий, отсюда они отправляются к реке Днестр и, найдя там убежище, вновь там отдыхают»²⁾.

Участок от о. Березани до устья Днестра был одним из самых длинных и опасных однодневных переходов – 230 км. Весь этот участок побережье контролировался кочевниками. Любая вынужденная высадка на берег во время шторма могла закончиться для путешественников трагически.

О стоянках средневековых морских судов в лиманах свидетельствует находка в 1910 году железного четырёхлапчатого «генуэзского» якоря XII века в Куяльницком лимане. В 1915 г. в 4 милях от берега был найден ещё один железный якорь, датированный XIII веком. У села Беляры Коминтерновского района Одесской области найден клад бронзовых византийских монет VI в. Юстина и Юстиниана I³⁾.

Видимо, именно во время господства здесь тюркских кочевых племён появляются тюркские названия таких гидронимов как Тилигульский лиман и Куяльницкий лиман. Тилигул или Дели-Гель – в переводе «бешенное озеро»; название лимана Куяльник, по мнению одесского историка А. В. Шабашова, «восходит к тюркскому (возможно к половецкому) слову кьойалык – «камышовая местность». Интересно, что сам гидроним «лиман» относится к грецизмам, заимствованным в славянские языки через тюркское посредничество турецького и крымско-татарского языков – «залив, бухта»⁴⁾.

После нашествия Батыя край входит в состав Золотой Орды. В конце 1242 года и в самом начале 1243 года вернувшиеся из Западной Европы монголы во главе с ханом Бату расположились в причерноморских и прикаспийских степях, известных у восточных авторов под названием Дешт-и-Кыпчак. К сожалению письменные

источники крайне редко упоминают о землях Северного Причерноморья в этот исторический период.

Сведения об оседлых населенных пунктах Золотой Орды в Днестровско-Днепровском междуречье малочисленны и скупы. Ближайшие к Одессе памятники: на восточном берегу Тилигульского лимана на поселении Анатольевка IV – зафиксированы остатки фундамента и фрагменты красноглинянных кувшинов XIV – XV веков и погребение того же времени; городище Маяки – находится близ устья Днестра, на его левом берегу, у современного пос. Маяки Беляевского района Одесской области (в источниках отмечено существование на этом месте переправы через Днестр с остатками мечети и развалинами нескольких каменных зданий); богатое погребение золотоордынского сановника было исследовано у с. Каменка Очаковского района Николаевской области ⁵⁾.

С середины 60-х годов XIII в., на западе причерноморской степи обосновался крупный монгольский феодал-темник Ногай. Арабские авторы сообщают, что становища Ногай находились на Дунае в районе г. Исакчи. К 90-м годам XIII в. Ногай не только расширил собственные кочевья, но и обложил данью соседние государства и княжества. Отсутствие в регионе достаточно сильного противника, способного дать отпор грабительским устремлениям монголов, делало их полными хозяевами в этой части Европы.

Такое положение способствовало усилению экспансионистской и сепаратистской политики золотоордынского феодала, обосновавшегося здесь; больше того – Ногай оказывал сильное влияние на самих ханов и их политику. По информации арабских источников, хан Токта в 1300 году разбил войско темника в битве на озере Куяльник, сам Ногай был убит, а «его прах развеян по ветру». Учёные предполагают, что это событие произошло у Тилигульского или Куяльницкого лимана ⁶⁾.

В 1362 году, после битвы на Синих Водах, где литовский князь Ольгерд разбил войска трёх татарских беев, Днестровско-Днепровское междуречье оказывается на несколько десятилетий в составе Великого Княжества Литовского. Однако, татары не ушли и продолжали кочевать по руслам степных рек и лиманов. В 1421 году французский рыцарь Гильбер де-Ланнуа останавливался в их становищах на Днепре, где: *«...нашел одного татарского князя, друга и слугу великого князя Витольда, а также большую деревню, населенную татарами, подданными Витольда»*⁷⁾.

Погребальные памятники кочевников являются едва ли не единственными археологическими источниками, которые представляют в Причерноморских степях эпоху кочевого скотоводства – от «киммерийского» времени X – VII веков до н. э. – до «крымско-татарского» XV – XVIII веков.

Археологическое изучение средневековых кочевников южнорусских степей началось в конце XIX века с раскопок и публикаций отдельных курганов и могильников. В связи с частными исследованиями, русскими археологами выдвигались различные мнения об этнической принадлежности населения, оставившего те или иные погребения и группы курганов. Центральным вопросом стало отнесение отдельных кочевнических комплексов в Поднепровье к известным по летописям группам племён: печенегам, торкам, половцам и союзу чёрных клобуков.

Наиболее обширными и хорошо документированными были материалы раскопок пороских курганов проведённые Н. Е. Брандербургом и раскопки Д. И. Эварницкого⁸⁾. Характерные комплексы с погребением частей либо всего остова коня авторы раскопок связывали с торками, берендеями, или с чёрными клобуками. Подобная точка зрения базировалась на известных сообщениях русских летописей об обитании на южных подступах к Киеву, вассальных от русских князей кочевников –

чёрных клобуков, союз которых вобрал в себя остатки разгромленных половцами печенегов и торков ⁹⁾.

На X археологическом съезде Н. Е. Брандербург предложил считать эти курганы печенежскими ¹⁰⁾. Вскоре А. А. Спицын назвал такие курганы памятниками торков и берендеев, входивших в племенной союз чёрных клобуков. В отличие от Н. Е. Брандербурга он датировал эти памятники IX – началом XIII в. Специфические поросские курганы с западной ориентировкой и с погребением частей или целого остова коня, стали противопоставлять всем другим кочевническим древностям. Последние объявлялись половецкими ¹¹⁾.

В.А. Городцов именно так подходил к курганам Северского Донца, раскопанным им в 1901 и 1902 гг. На XIII археологическом съезде он попытался приложить выводы А.А. Спицына к материалам своих исследований. В. А. Городцов относил к торкам погребения с отдельными костями и остовом коня, известными в Поросье, но встретившиеся ему в районе Северного Донца. Погребения с восточной ориентировкой, накатом и камнями в насыпи, а также погребения с частями коня, которые казались Городцову моложе погребений с остовом коня, он считал половецкими. Кроме того, Городцов выделял татарские погребения с подбоями ¹²⁾.

Вскоре выяснилось, что погребения с частями коня, древнее чем погребения с остовом коня. Это разрушило стройную систему В. А. Городцова. К сожалению А. А. Спицын и В. А. Городцов не рассматривали весь материал в целом. Они ограничивались только материалами из Поросья и Северного Донца.

Намного шире круг кочевнических древностей рассматриваемых в работах выдающихся советских археологов второй половины XX века С. А. Плетнёвой, Г. А. Фёдорова-Давыдова и др. Рассматривая комплексы признаков различных погребальных сооружений и инвентаря,

сопоставляя данные письменных источников С. А. Плетнёва распределила памятники по этническим группам. К печенежским признакам она относил: западную ориентировку погребений; захоронение одних частей коня без человека; удила без перегиба и захоронения частей коня рядом с умершим.

Атрибуты половецких захоронений: ориентировка костяка человека головой на восток; сопровождение его полной тушей коня и отдельной ямой для коня. Торческих комплексов исследовательнице удалось выделить всего три. Они сродни печенежским, но отличаются деталями: западная ориентировка погребённых; наличие частей коня дополняется усложнением конструкции могил – перекрытиями, плечиками, подсыпками. Однако в своей классификации погребений средневековых кочевников С. А. Плетнёва не затрагивает памятники золотоордынского времени ¹³⁾.

Совершенно другую точку зрения по данной проблеме занимал Л. П. Зяблин. Среди древностей X – XIII веков, он выделял погребения с частями коня как печенежские, с полным скелетом коня как торческие, считая другие погребения этого времени – половецкими. Касательно золотоордынского времени, то Зяблин был убеждён, что все погребения этой эпохи могли быть оставлены только потомками номадов доордынского периода. По его мнению господство монголов в степях носило лишь политический характер и не повлияло на этнические процессы в кочевой среде ¹⁴⁾.

Таким образом, после более чем полувековой полемики по проблеме культурной атрибуции кочевнических средневековых погребений, исследователям не удалось прийти к общему мнению об основных признаках для различных групп кочевого населения. Упомянутые выше исследователи стремились распределить материал на рубрики, исходя из своих собственных представлений о принципах такого деления.

Г. А. Фёдоров-Давыдов среди причин, мешающих его предшественникам успешно решить эту задачу, выделил три основные: стремление представить определённый тип обряда как «закреплённый» за какой-либо одной группой кочевников; использования для датировок типов инвентаря, широко распространённых в южнорусских степях, а также типы погребальных комплексов, которые не содержали датирующие вещи. По его мнению, путаница в хронологическом определении погребений печенегов, торков и половцев происходит из-за отсутствия обоснованной и детальной хронологической шкалы для древностей средневековых кочевников¹⁵⁾. Стремление обнаружить «чистые» памятники, в которых прослеживались бы все типичные для обряда одного народа черты, не оправдано в принципе. Попытки выделить твёрдые, присущие только одной народности признаки погребального обряда игнорируют реальную историческую обстановку эпохи, характеризующуюся быстрой сменой племён и народностей в регионе, а также постоянным их смешением между собой.

Г. А. Фёдоров-Давыдов стремился выделить датирующие типы вещей и погребений, отказываясь от датировок по аналогам. Он полагал, что аналогии следует сопоставлять с изучением сопряжённости типов вещей внутри самого материала, представляющий исследуемый комплекс памятников. Это означает необходимость в вычленении групп типов инвентаря, закономерно встречающихся вместе в одних погребениях¹⁶⁾.

В результате исследователь выделил четыре группы, которые определили четыре хронологических периода в истории кочевников южнорусских степей: первый – конец IX – XI века (господство печенегов и торков); второй – последняя четверть XI – XII века (начальный период половцев); третий – конец XII века – начало XIII века (предзолотоордынский период половцев); четвёртый – вторая половина XIII – XIV веков (золотоордынский период половцев).

Распределение датированных погребальных комплексов по указанным периодам позволило автору установить как длительно существующие типы захоронений, так и кратко бытовавшие, характерные лишь для какого-либо определённого времени. Это позволило выделить датирующие типы погребений для различных территорий степей и связать их с определённым кочевым населением. По истечении почти полувека со времени выхода книги Г. А. Фёдора-Давыдова, мало кто из исследователей древностей средневековых кочевников усомнился в достоверности полученных им выводов. Разработанные для всей территории степной полосы Восточной Европы, хронологические и этнические определения автора применимы и для региональных исследований.

Так, например, в 1992 – 1999 годах на правом берегу Днепра в Поросье, исследуя курганный могильник эпохи бронзы между сёлами Яхны и Малополовецкое Фастовского района Киевской области в 1992 – 1999 годах сотрудники Фастовской археологической экспедиции открыли 13 древнерусских и кочевнических погребений XII – первой половины XIII веков. Опираясь на схему Г. А. Фёдора-Давыдова, проанализировав погребальный обряд и инвентарь кочевнических погребений автор публикации – М. В. Квитницкий, пришёл к выводу, что данный «кочевнический могильник связан с сетью поселений периода Киевской Руси XI – XIII веков, расположенных по течению реки Суботь, и принадлежит чёрным клобукам. Данный комплекс свидетельствует об оседании кочевников и поглощением их местным славянским населением»¹⁷⁾.

Погребения средневековых кочевников в Северо-Западном Причерноморье известны с 80-х годов XIX века. Именно тогда профессор Киевского университета Ф. И. Кнауэр впервые раскопал несколько курганов в долине р. Сарата, а также у сёл Павловка и Сарата Аккерманского уезда, где были обнаружены погребения средневековых кочевников¹⁸⁾.

Более многочисленными и последовательными были раскопки И.Я. Стемповского, проводившиеся в 1896 – 1910 годах в Тираспольском уезде Херсонской губернии. Дневники раскопок изданы не были. Лишь извлечения из них, часто неполные и не всегда точные, опубликованы В. И. Гошкевичем и его дочерью И. В. Фабрициус¹⁹⁾. Между тем коллекция И. Я. Стемповского является наиболее обширным археологическим материалом по истории средневековых кочевников на западной окраине причерноморских степей. Раскопки всех последующих десятилетий не позволили собрать такого количества памятников на столь компактной территории. Впоследствии средневековые материалы этих раскопок были обработаны и использованы А. О. Добролюбским в его монографии о средневековых кочевниках Северо-Западного Причерноморья²⁰⁾.

Род Стемповских был достаточно известен в крае. Некоторые из них были солидными домовладельцами, другие Стемповские, в том числе и И. Я. Стемповский, выбрали военную карьеру. Уйдя в отставку в чине штабс-капитана, И. Я. Стемповский не отсиживался дома, а со всей серьезностью взялся за археологические исследования. Летом 1896 года происходит знакомство И. Я. Стемповского с В. И. Гошкевичем, человеком фанатично преданным археологии, будущим основателем Херсонского краеведческого музея. Под руководством В. И. Гошкевича в г. Тирасполе и Суклее проводятся археологические раскопки, потрясшие И.Я. Стемповского, буквально перевернувшие дальнейшую судьбу этого немолодого уже человека. На следующий год он и его супруга, Л. С. Стемповская, начинают самостоятельные раскопки в с. Парканах. Находясь на земской службе И. Я. Стемповский привлекает к работе арестантов, которые не без удовольствия выполняют эти нетрудные работы. Тем более что день работы в поле приравнивался к двум дням пребывания в арестном доме.

Поразителен феномен ученого-самоучки, одержимого археологическими поисками. Он проводил работы бескорыстно, более того, скупал у местных жителей найденные предметы древности и безвозмездно отдавал их в дар Херсонскому музею. И. Я. Стемпковский не рвался к славе. Несмотря на многолетние успешные изыскания, он не написал ни одной монографии, ни одной статьи. Но вклад его в изучение глубокого прошлого левобережья Днестра трудно переоценить.

И. Я. Стемпковский был энтузиастом-археологом. Но его видимо, мало занимала дальнейшая обработка раскопанных материалов. С его именем не связано ни одной опубликованной работы (кроме упоминаний в отчётах Археологической комиссии). Несмотря на добросовестное, часто даже скрупулёзное отношение к ведению полевой документации (в чем прежде всего заслуга его жены Л. С. Стемпковской), он далеко не всегда внимательно относился к научной отчётности.

Возможно И. Я. Стемпковский, ведя раскопки на свои собственные средства, имел право сдачи материалов в любой музей. Преимущественно он сдавал их в Херсонский музей древностей, где главным хранителем был В. И. Гошкевич. Сам В. И. Гошкевич неоднократно ходотайствовал о выдаче, под свою ответственность, открытого листа для археологических раскопок на Нижнем Днестре. С 1896 года по 1902 год находки и копии дневников (оригиналы отправлялись в Археологическую комиссию) поступали в музей регулярно. После перерыва раскопки возобновляются лишь в 1909-1910 годах, но уже в 1911 году. В. И. Стемпковскому отказано в выдаче открытого листа из-за плохого качества отчётов.

Со смертью И. Я. Стемпковского и с началом Первой мировой войны раскопки прекращаются. В 1915 году В. И. Гошкевич направляет в Археологическую комиссию последний отчёт И. Я. Стемпковского за 1910 год. Всего Стемпковским и его женой было раскопано 412 курганов. Они систематизированы и описаны В. И. Гошкевичем. Он им дал единую

сплошную нумерацию и во многих случаях сопровождал рисунками с описаниями инвентаря.

По мнению А. О. Добролюбского, работавшего с полевой документации Стемпковских, курганы им исследовались более тщательно по сравнению с раскопками Ф. И. Кнауэра. Стемпковскими раскапывалась большая часть насыпи при помощи квадрата, вписанного в основания кургана, или же закладывалась широкая траншея. Практически во всех случаях фиксировались размеры курганов, состава насыпей, детально описывались погребальный обряд и инвентарь. Часто описания сопровождалось схематическими изображениями погребальных конструкций и вещей без масштаба.

К сожалению, в дневниках раскопок практически нет сведений о топографическом расположении исследованных памятников. В некоторых случаях указывается расстояния между курганами. По таким описаниям трудно судить составляли ли они единый могильник или же были разрознены. Только при раскопках у с. Чобручи в 1910 году в дневниках И. Я. Стемпковского оговаривается, что работы велись в урочище «сто могил», где исследованные курганы расположенные «небольшими группами, по пять в каждой, очень редко – по одиночке»²¹⁾.

В целом, погребения средневековых кочевников обнаружены у всех населённых пунктов, где производились раскопки тех лет. Это Парканы, Плоское, Сербка, Сукля, Терновка, Тирасполь, Чобручи. Как правило в дневниках указывалось расстояние памятника до Тирасполя. Все исследованные курганы расположены в нижнем течении Днестра. В общей сложности выявлено 90 погребений, которые можно связать с кочевниками конца IX – XIV веков. Стратиграфические наблюдения авторов раскопок часто не отличается тщательностью описания. Но впускные позднекочевнические могилы в более ранних курганных насыпях описывались подробно.

Часть коллекции Стемповских хранится в Херсонском историко-краеведческом музее и в Артиллерийском музее в Санкт-Петербурге. 12 погребений, датированных золотоордынскими и византийскими монетами были опубликованы В. И. Гошкевичем ²²⁾. Ряд погребений, учтены в работе Г. А. Фёдорова-Давыдова.

Судьба коллекции Стемповских сложилась драматично. В годы Второй мировой войны она была вывезена в Германию и, казалось, безвозвратно утеряна. Но в 1991 году известный ленинградский ученый, находясь в научной командировке в Берлине, совершенно случайно обнаружил в фондах местного музея древностей экспонаты, поразительно похожие на находки Стемповских, и сообщил об этом в Херсон. Теперь уже сотрудники Херсонского краеведческого музея приезжают в Берлин за сохранившимися дневниками раскопок, которые вела Л. С. Стемповская. Благодаря ее аккуратным и подробным записям удалось опознать коллекцию, большей частью состоящую из «парканских» находок.

В марте 1994 года от имени властей ФРГ куратор Берлинского музея г-н Гольдман в торжественной обстановке вручает гостям из Херсона, казалось, навсегда утерянные экспонаты. В июле 1994 года, в Херсонском краеведческом музее развернулась экспозиция «Возвращенная коллекция», где снова воочию, а не по рисункам и фотографиям можно соприкоснуться с находками Стемповских ²³⁾.

После революции и гражданской войны несколько средневековых погребений были найдены около с. Усатово под Одессой ²⁴⁾. Об исследовании курганов румынскими археологами в буджакской степи в 20 – 30-х гг. информация отсутствует. В послевоенный период отдельные погребения были исследованы Т. Г. Обалдуевой на р. Кагильник, Ю. Н. Захаруком у с. Нерубайское под Одессой, Н. А. Кетрару на юге Молдавии, В. Н. Станко, А. И. Мелюковой на левом берегу Днестровского лимана ²⁵⁾.

В 1960-1970-х годах в связи со строительством оросительных систем в буджакской степи к западу от оз. Сасык начались массовые раскопки курганов. В первый же полевой сезон были исследованы 16 позднекочевнических погребений, в том числе и могильник золотоордынского времени у с. Нерушай. Подобные погребальные комплексы обнаружены у с. Огородное Болградского района и посёлка Беляевка Одесской области.

С 1976 года раскопки курганов проводились экспедициями отдела археологии Северо-Западного Причерноморья Института Археологии АН Украины в зоне строительства Придунайских оросительных систем. Исследованы новые памятники средневековых кочевников: погребения у сёл Кислица, Приморское, Траповка, Вишнёвое, Белолеее, Мирное, Петродолинское, Холмское, Фрикацей, Новосельское, Плавни, а также могильники – Кочковатое (44 погребения) и Дракуля (149 погребений)²⁶).

Тем не менее, несмотря на более чем столетнюю историю исследования курганов в степях Северо-Западного Причерноморья практически никто из перечисленных авторов не пытался этнически и хронологически атрибутировать погребения средневековых кочевников. Часто исследователи определяли погребения как «кочевнические» или «позднекочевнические», «средневековые», а в худшем случае как «неопределенные». Возможно, здесь сыграло отношение многих современных археологов к средневековым погребениям, как к излишним для изучения периода освещенного многочисленными письменными источниками.

Как видим, основная масса кочевнических древностей этого региона попала в научный оборот в последние десятилетия XX в. Поэтому и научная традиция их изучения также довольно коротка. Впервые классификацию, культурную атрибуцию и периодизацию средневековых кочевнических древностей региона произвёл

А.О. Добролюбский. Его классификация во многом основана на типологии вещей и системе датировки разработанной совместными усилиями Г. А. Фёдорова-Давыдова и С. А. Плетнёвой.

А. О. Добролюбским были обобщены вышеупомянутые материалы средневековых кочевников в регионе и представлены в докторской диссертации (защита работы проходила в Институте истории материальной культуры РАН, в Санкт-Петербурге в 1992 году). Выявлены региональные особенности развития кочевых культур, определены основные этапы исторического существования кочевников в регионе, их влияние на развитие соседних государств, разработана региональная периодизация истории кочевников.

По мнению А. О. Добролюбского, военная активность кочевников в Северо-Западном Причерноморье определялась силой давления с востока. Она зависела, также и от способа ведения кочевого хозяйства (таборного или полукочевого), от силы ответного давления оседло-земледельческого населения. Демографическая напряженность в регионе проявлялась во внешнеполитической активности кочевников и в их внутренних противоречиях. Эта относительная напряжённость и стала основой периодизации А. О. Добролюбского. Подчёркивается застойный и бесперспективный характер развития кочевого хозяйства, обусловленный особенностями экстенсивного хозяйства и отсутствием достаточных условий для внутреннего развития²⁷⁾.

К сожалению, в постсоветский период масштаб археологических исследований в регионе заметно сократился, прекратилось финансирование государством строительства оросительных систем и, соответственно уменьшилось число исследованных курганов. В конце 80-х и 90-х годах прошлого века раскопки курганов проводились нечасто. Среди находок в регионе памятников средневековых кочевников в этот период, можно упомянуть материалы раскопок курганов С. А. Агульникова на юге

Молдавии, М. Фокеева, А. Н. Дзиговского и А. В. Субботина в Одесской области ²⁸⁾. В 1988 – 1989 годах отдельные единичные погребения золотоордынского времени были раскопаны Буджакской охранной археологической экспедицией под руководством Е. Новицкого у с. Новосельское Ренийского района Одесской области на Дунае (материалы не опубликованы). В 1991-1992 годах в районе крепости Измаил исследовался могильник поздних кочевников экспедицией под руководством А. Бейлекчи (материалы не опубликованы). В середине 1990-х годов ряд курганов исследовался в Одесской области по трассе нефтепровода Одесса – Броды экспедицией под руководством А. Н. Дзиговского и С. И. Ивановой. Материалы разведок и раскопок были опубликованы в отдельной небольшой статье ²⁹⁾.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1) Симонович Е. О. Кам'яна баба з с. Калинівка в Причорномор'ї / Е. О. Симонович // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 43-50.
- 2) Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М. : Наука, 1991. – С. 49-51.
- 3) Протокол № 402 заседания Общества // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Т. 29. – С. 23-24; Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. – К. : Изд-во АН УССР, 1951 – С. 51; Гудкова А. В. Археологические памятники Одесской области (справочник) / А. В. Гудкова, С. Б. Охотников, Л. В. Субботин, И. Т. Черняков. – Одесса : ОАМ, 1991. – С. 78.
- 4) Филькова А. Ю. Географические термины тюркской ойкомии / А. Ю. Филькова // Ономастика Татарии. – Казань : АН СССР, Казанский филиал, 1989. – С. 79; Шабашов А. В. Тюркская гидронимия

- низовий Буго-Днестровського междуреччя. 1. Хаджибей и Куяльник / А. В. Шабашов // Лукоморье: Археология, етнология, история Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2011. – Вып. 5. – С. 60-68.
- 5) Гребенников Ю. С. Археологические памятники левобережья Тилигульского лимана / Ю. С. Гребенников // Причорноморський екологічний бюлетень. Одеса, 2004. – № 2 (12). Червень. – С. 216; Добролюбский А. О. Тайны Причерноморских курганов / А. О. Добролюбский. – Одесса : Маяк, 1988. – С. 131-143; Егоров Е. Л. Историческая география Золотой орды в XIII – XIV вв. / Е. Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – С. 91.
- 6) Добролюбский А. О. Тайны Причерноморских курганов / А. О. Добролюбский. – Одесса : Маяк, 1988. – С. 146.
- 7) Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1339-1450 // ЗООИД. – Т.3. – Одесса, 1852. – С. 440.
- 8) Брандербург Н. Е К вопросу о каменных бабах / Н. Е. Брандербург // Труды VIII археологического съезда 1890. – Т. 3. – М, 1897. – С. 13-18; Журнал раскопок Н. Е. Брандербурга 1888 – 1902 гг. – СПб., 1908; Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии / Д. И. Эварницкий // Труды XIII археологического съезда. – Т. 1. – М., 1907.
- 9) Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). – Т. 2. – М., 1962. – С. 521-539.
- 10) Брандербург Н. Е. Какому племени могут быть приписаны те из языческих могил, в которых вместе с покойником погребены остовы убитых лошадей / Н. Е. Брандербург // Труды X археологического съезда. – Т. 1. – М, 1899. – С. 1-14.
- 11) Спицын А. А. Курганы киевских торков и берендеев / А. А. Спицын // Записки Русского археологического общества: Новая серия. – Т. XI. – Вып.1-2. – СПб, 1899. (далее ЗРАО).

- ¹²⁾ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии / В. А. Городцов // Труды XII археологического съезда. – Т.1. – М., 1905; Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды XIII археологического съезда. – Т.1. – М., 1907.
- ¹³⁾ Плетнёва С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнёва // Материалы исследования по археологии СССР. – № 162. – М., 1958. – С. 153 (далее МИА).
- ¹⁴⁾ Зяблій Л. П. О «татарских» курганах / Л. П. Зяблій // Советская археология. – 1955. – № 22. – С. 96.
- ¹⁵⁾ Фёдоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г. А. Фёдоров-Давыдов. – М., 1966. – С. 8.
- ¹⁶⁾ Там же. – С. 93.
- ¹⁷⁾ Квітницький М. В. «Свої погані» Фастівської землі / М. В. Квітницький // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей. – 2004. – № 20-21. – С. 46-47.
- ¹⁸⁾ Кнауэр Ф. И. О курганах раскопанных в Южной Бессарабии / Ф. И. Кнауэр // Чтения исторического общества Нестора-летописца. – Кн. 3. – К., 1889. – С. 33-35; Кнауэр Ф. И. Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии) / Ф. И. Кнауэр // ЧИОНЛ. – Кн. 4. – К., 1890. – С. 29-32; Раскопка двойного кургана у села Павловка Аккерманского уезда Бессарабской губернии // ЧИОНЛ. – Кн.6. – К., 1892. – С. 10-12.
- ¹⁹⁾ Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Кн. 1 / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1903; Гошкевич В. И. Погребения датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я.

- Стемпковского / В. И. Гошкевич // Вісник Одеської комісії краєзнавства, секція археологічна. – Ч. 4-5. – Одеса, 1928. – С. 104-111;
- Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Вып. 1 / И. В. Фабрициус. – К., 1951. – С. 15-35.
- 20) Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья / А. О. Добролюбский. – К. : Наукова думка, 1986.
- 21) Добролюбский А. О. Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И. Я. Стемпковского) / А. О. Добролюбский // Курганы в зонах новостроек Молдавии. – Кишинёв, 1984. – С. 153-174.
- 22) Гошкевич В. И. Погребения датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я. Стемпковского / В. И. Гошкевич // Вісник одеської комісії краєзнавства. – Ч. 4-5. – (секція археологічна). – Одеса, 1928. – С. 104-111.
- 23) История села Парканы [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сайту: <http://parcani.at.ua/publ>
- 24) Пора-Леонович В. А. Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. / В. А. Пора-Леонович // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Ч. 2-3. – Одеса, 1925. – С. 69-74.
- 25) Обалдуева Т. Г. Курган эпохи бронзы на р. Кагильник / Т. Г. Обалдуева // Известия Молдавского филиала АН СССР. – Вып . 5 (25). – Кишинёв, 1955. – С. 45; Захарук Ю. Н. Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою // Археологічні пам'ятники УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 144-148; Кетрару Н. А. Археологические исследования в Кагульском районе в 1958 году / Н. А. Кетрару // Далёкое прошлое Молдавии. – Кишинёв, 1969. – С. 35-54; Станко В. Н. Детское погребение кочевника // Записки Одесского археологического общества. – Т. 1. – Одесса, 1960. – С. 281-284; Мелюкова А. И. Курган усатовского типа у с. Тудорово / А. И. Мелюкова // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. –

- Вып. 88. – М, 1962. – С. 82-83.
- 26) Шмаглий Н. М. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 6. – Ч. 1. – Одесса, 1970. – С. 25; Шмаглий Н. М. Курганы Нижнего Подунавья / Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков, И. Л. Алексеева // Археологические открытия. – М., 1971. – С. 233-235; Субботин Л. В. Курганы у с. Огородное / Л. В. Субботин, А. Г. Загинайло, Н. М. Шмаглий // МАСП. – Вып. 6. – Ч. 1. – Одесса, 1970. – С. 133-150; Алексеева И. Л. Раскопки Беляевского кургана / И. Л. Алексеева // МАСП. – Вып. 7. – Одесса, 1971. – С. 32-41.
- 27) Добролюбский А. О. Кочевники на западе Причерноморских степей в X-XVII веках. Историко-археологическое исследование: Автореф. дис... д-ра ист. наук: спец. 07.00.06 „Археология” / А. О. Добролюбский. – СПб. : Ин-т. ист. мат. культ. РАН, 1991. – 34 с.
- 28) Ванчугов В. П. Курганы Приморской части Днестро-Дунайского междуречья / В. П. Ванчугов, Л. В. Субботин, А. Н. Дзиговский. – Киев, 1992.
- 29) Смолянінова С. П. Археологічна мапа Тилигуло-Куяльницького міжліманя / С. П. Смолянінова, А. С. Островерхов, В. Г. Кушнір. – Одеса : ОАМ, 1996; Иванова С. В. Археология и история западного берега Тилигульского лимана: проблемы исследования и охраны культурного наследия / С. В. Иванова, А.С. Островерхов, В. Г. Петренко// Причорноморський екологічний бюлетень. – Одеса – 2004. – № 2 (12). Червень. – С. 186-211.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ФРАНЦУЗЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ_____**

У словнику «Нової історичної науки», що зіграв роль маніфесту цього напрямку, до соціальної історії відносилися не без симпатії, але як до чогось, що вже сходить з сцени. Відзначалися зримі риси змін в руслі історичної антропології, «більш чутливої до історії стосунків, ніж до історії структур» [21, с. 519], більш уважною до символічних значень, чим до економічних зв'язків. Інтерес до анатомії цілісної соціальної тканини змінився фрагментованим підходом до роздільних соціальних сегментів, виділених по їх функціональній ідентичності (сім'я, вікові групи, ремесла), по їх релігійній чи ідеологічній спільності, на основі специфічних зв'язків соціабельності (наприклад, академії, масонські ложі, клуби, гуртки).

Статтю про соціальну історію писали два в ту пору молодих історика – Даніель Рош та Роже Шарт'є, які є тепер безперечними авторитетами французької історичної думки. Перспектива була визначена вірно. На зміну соціально-структурної історії поспішала історія ментальностей, історична антропологія. Проте автори словника «Нової історичної науки» передбачили далеко не все. Так, наприклад, в їх словнику взагалі був відсутній термін «політична історія», ймовірно, як безнадійно застаріле поняття. Не передбачили автори і наслідків «лінгвістичного повороту», поштовхів деконструктивізму і багато чого іншого.

Як не дивно, але не історики з третього покоління «Анналів», а батьки-засновники «соціально-структурної історії» виступили піонерами

вивчення ментальностей. Першим був Робер Мандру з його знаменитою книгою по соціальній психології [23], а потім і по історії чаклунських процесів. Ролан Муньє видав в 1964 році знамениту книгу «Вбивство Генріха IV», шедевр французької історіографії, цілком порівнянний з «Королями-чудотворцями» Марка Блока [25]. Цікаво, що дослідження по соціальних класифікаціях, що здійснюються у той час і самим Муньє, і його учнями, залишаються майже не затребуваними в цій монографії, головне в ній – з'єднання «історії ідей» з відновленням світу почуттів, переживань, індивідуальних і колективних мотивацій, з екскурсами в те, що незабаром дістане назву «історії пам'яті». Муньє виявляється в деякі моменти вільний як від власних стереотипів, так і від історіографічної моди, що дає йому можливість обігнати свій час.

Проте соціальна історія зовсім не відмерла на початку 1970-х років. Передусім, тривали пошуки нових підходів до соціальних ієрархій. Цікаву роботу опублікували Франсуа Блюш і Жан-Франсуа Сольнон – «Справжня соціальна ієрархія Старої Франції: Тариф першої капітації (1695)»[8]. В ній аналізувався тариф першого загального прибуткового податку. В ході цієї безпрецедентної (і викликаною екстраординарними військовими тяготами) операції королівські фінансові інтенданти розбивали французьке суспільство на 22 класи, що об'єднували 569 рангів залежно від ставки стягуваного податку. Це і була, на думку авторів, така шукана учасниками дискусії про класи і стани, єдина («синтетична») соціальна ієрархія. Вона відбивала реальну структуру французького суспільства, відповідала думкам сучасників (за принципом: «сучасникам видніше»), носила цілком об'єктивний характер (фінансовий документ, все-таки). В той же час, на думку авторів, дані цього джерела можна використовувати для вичленення індивідуального рангу практично будь-якого підданого «Короля-сонця». Колеги зустріли відкриття «істинної» ієрархії дуже насторожено. Головним запереченням був суто утилітарний

і продиктований кон'юнктурою характер цього джерела. Але навіть якщо абстрагуватися від того, що цей документ важко розповсюдити на інші періоди Старого порядку, він був лише окремим випадком соціальних класифікацій, властивих тій епосі [5, с. 152-157].

При тому, що міркування про соціальну структуру суспільства в цілому поступово сходили нанівець, традиції соціально-історичні дослідження продовжувалися, і, незважаючи на появу нових «центрів тяжіння» уваги дослідників, соціально-історичні студії зовсім не були відтіснені на периферію історичного знання.

Остання чверть століття зовсім не свідчила про припинення соціально-історичних досліджень. Вони, як правило, не носили усеосяжного характеру, але успадкували кращі риси з історії попереднього періоду. Передусім хочеться відмітити просопографічні дослідження, присвячені відновленню соціального портрета тієї або іншої групи еліти: королівських нотаріусів-секретарів, клерків королівської канцелярії, доповідачів Палати прохань королівського палацу, фінансистів, вищого духовенства. Те ж можна сказати і про такий важкий жанр як історія окремих сімей. Ці та інші роботи мають неминущу цінність передусім тому, що, незалежно від висновків авторів, вони збагачують нас конкретно-історичним знанням, що враховує не лише економічний стан і соціальні зв'язки досліджуваних груп, але і додає риси до їх культурно-психологічного портрета.

Протягом 80-х років у французькій історіографії все частіше використовувався образ «історії в осколках» [15]. Це означало, що колишня парадигма соціально-структурної історії пішла в минуле, нова ж, незважаючи на амбіції прибічників «нової соціальної історії», «історичної антропології», «тотальної історії» так і не зуміла завоювати пануючого положення, хоча досягнуті нею успіхи не підлягають сумніву. Оспорюючи постулати соціально-структурної історії, прибічники нових

напрямів зберегли традицію шанобливого відношення до джерел масового характеру. Так, наприклад, П'єр Шоню, який вважав, що історія повинна зайнятися «основним – тобто емоційним, ментальним, психічним» [3, с. 256], зробив дослідження відношення до смерті в Парижі по матеріалах нотаріальних актів XVI – XVIII ст [12]. Ця робота була покликана «відкоригувати» деякі припущення, висловлені Філіпом Арієсом в його відомій книзі «Людина перед обличчям смерті». Завдання Шоню, зокрема, полягало в тому, щоб надати висновкам Арієса більше обґрунтованого характеру. Задум Шоню вражав своєю масштабністю: адже обстежувалися тисячі заповітів парижан. Для вирішення цього завдання під керівництвом Шоню був створений цілий гурт з молодих істориків-дипломників, кожен з яких обстежував ту або іншу нотаріальну контору. Виклик, кинутий Арієсом і Шоню, був прийнятий істориками-марксистами. Так, монографія Мішеля Вовеля «Смерть і Захід з 1300 р. до наших днів» також значною мірою заснована на матеріалі нотаріальних актів. Парадоксальним чином Вовель проявляє набагато більшу гнучкість, чим Арієс і, якоюсь мірою, Шоню, попереджаючи проти «тверджень, що встановлюють механічну залежність ментальностей від матеріального життя суспільства» [26, с. 24] і наполягаючи на складнішому і суперечливішому характері взаємозв'язку цих явищ. Таким же чужим всякому редукціонізму було дослідження іншого історика-марксиста, Алана Круа: «Бретань у XVI – XVII ст.: Життя, смерть, віра» [14]. Ці «коронні» для історико-антропологічного напрямку сюжети розглядалися автором на матеріалах нотаріальних актів (яких, втім, для Бретані збереглося не так багато, як для Парижу), приходських книг, джерел особистого походження. Актуальна для подібного роду досліджень проблема репрезентативності була розв'язана Аланом Круа дуже радикально: рік за роком наполегливий дослідник об'їжджав на велосипеді усі приходські церкви Бретані, не кажучи вже

про департаментські і муніципальні архіви. В результаті йому вдалося врахувати все наявні джерела в масштабах усієї провінції.

Подібних робіт з'являлося чимало для різних провінцій та різних періодів. Це було повторенням «славного десятиліття» локальних монографій, але вже з урахуванням впливу антропологічно-орієнтованої історії. Проміжні підсумки цього періоду стали відомі вітчизняному читачеві завдяки книзі Ю. Л. Бессмертного «Життя і смерть в середні віки» [1].

Щоб показати, як відбувалася трансформація від соціально-структурної історії до історії соціально-культурної, візьмемо як приклад роботу Роже Шарт'є. У 1981 році в «Анналах» він опублікував статтю «Соціальний простір і соціальне уявне: розчаровані інтелектуали в XVII ст.» [9, с. 389-400]. Узагальнюючи роботи, що оперують великим цифровим матеріалом, автор показує, як університетська освіта в Англії, Франції, Голландії, Німеччині та Іспанії проходить, починаючи з XVI століття, через однакові фази. Спочатку зростання числа вакантних місць підвищує привабливість університетської освіти, потім настає диспропорція між зростаючим числом університетських випускників і обмеженою місткістю «ринку» церковних і світських посад. Поступово в суспільстві розростається шар «розчарованих інтелектуалів», що представляють загрозу для соціальної стабільності. Потім, у міру усвідомлення суспільством цієї проблеми, посилюється соціальний відбір і скорочується число університетських випускників. Новаторство Шарт'є полягало в тому, що він показав різноманіття форм усвідомлення суспільством гостроти цієї проблеми: від створення альтернативних освітніх систем в епоху Кольбера до іспанського крутійського роману, головним героєм якого є, здебільшого, колишній студент. Але Шарт'є, ґрунтуючись на кількісних дослідженнях голландського історика Вілельма Фрїйхоффа, відмічає відсутність прямого зв'язку між мірою

заклопотаності суспільства проблемою «зайвих інтелектуалів» і реальною університетською статистикою. Теза про колосальне «надвиробництво» адвокатів продовжувала мусуватися в літературі і публіцистиці в XVIII столітті та навіть в першій половині XIX століття. Ця концепція Роже Шарт'є притягає тим, що на її прикладі можна бачити поступову зміну дослідницьких пріоритетів. Шарт'є спирається на напрацювання соціально-структурної історії, як і раніше, мислить в категоріях «серійної» історії і не позбавлений зацікавленості в соціологічній інтерпретації громадських колізій. Але при цьому соціальні явища і їх культурне осмислення характеризуються принципово різними ритмами, причому друге наділяється здатністю формувати перші. Надалі Шарт'є прийде до тези про необхідність переходу від соціальної історії культури до культурної історії соціального [10].

У ці роки на французьких істориків значний вплив стали чинити імпульси ззовні, передусім соціологічні теорії П'єра Бурдьє, зокрема, його вчення про економічний і символічний капітал та про «габітус», як про переплетення свідомих і неусвідомлених практик поведінки.

Але, мабуть, сильнішим і менш передбачуваним по своїх наслідках був вплив Мішеля Фуко. Стосунки Фуко з істориками були досить суперечливими, але усі свої побудови він засновував на історичному матеріалі, переважно на матеріалі періоду Старого порядку. І поступово, навіть не визнаючи цінності його висновків, історики звикалися з ідеями, введеними в обіг цим неординарним філософом. Цей вплив виражався в засвоєнні ідей деконструктивізму: найважливіші і, здавалося б, непорушні дефініції (наприклад, опозиції між психічним здоров'ям і безумством, між легальним і злочинним, між нормою і сексуальним відхиленням) не властиві усім суспільствам спочатку, але з'являються в певний час і у визначеному місці і, з'явившись, видозмінюють суспільство. Фуко поставив під питання звичне співвідношення між

«словами і речами», заговорив про розчинене в суспільстві насильство, що виражається в мовних практиках. З його легкої руки слова «епістема», «дискурс» з'явилися в працях істориків.

Для істориків старшого покоління Фуко залишався екзотичною і не занадто авторитетною фігурою, черговим модним філософом. Але силу впливу Фуко на наступні покоління істориків важко переоцінити. Йому вдалося показати, що за наявності здібностей до вибудовування всіляких зв'язків інтерпретувати дані джерел можна самими різними способами, а зовсім не так лінійно-раціонально, як це бачилося соціальним історикам 1960-х років.

Прямий або непрямий вплив Мішеля Фуко, а також неослабний інтерес до психоаналізу, введення в обіг багатомірного поняття «тіла» і «тілесності» приводили у восьмидесяті роки до цілого ряду несподіваних гіпотез, що наново інтерпретували історію того або іншого соціального інституту. Сюди можна віднести роботу Жана Шіфолло про правосуддя у французькому суспільстві [13].

Черговим джерелом натхнення для французьких істориків 70-х – 80-х років стали досягнення їх американських колег. Передусім, звичайно ж, йдеться про праці Н. Земон Девіс, що продовжує плідно працювати на ниві антропологічне орієнтованої історії. Чималу роль зіграли і праці Роберта Дарнтон, який зумів інтегрувати в класичну область вивчення французької революції і освіти дослідження народних забобонів, імпульсивних дій натовпу, функціонування лінгвістичних механізмів. Його робота про масове винищення кішок в Парижі в період правління Людовика XV викликала фурор в рядах французьких фахівців.

Іншим каналом дії американської історіографії стали праці так званої «церемоніалістської» школи. Сходячи до авторитету Ернста Канторовича, ця школа ставила в центр своєї уваги всілякі процесії, ритуали і церемонії, пов'язані з королівською особою: похорони короля,

коронації, урочисті в'їзди монарха в місто, обряди появи короля в Парламенті [19].

Найбільш важливим центром тяжіння уваги французької історіографії за останні двадцять років стала сфера політичної історії. Пьер Губер, який прославився як історик «ста тисяч провінціалів» (так називалося друге видання його роботи про Бове та Бовезі), у 1990 році публікує біографію Мазаріні [17], прославляючи спритного кардинала. Франсуа Блюш завершує свою кар'єру панегіриком все тому ж «Королю-Сонце» [2]. Ле Руа Ладюрі займається тепер не селянами Лангедока і не пастухами з Монтайю, а функціонуванням Версальського двору [22].

Проте в цьому не слід бачити повернення до тієї самої політичної історії, з якою колись вели безкомпромісну боротьбу представники школи «Анналів». Звичайно, традиційна історія великих осіб, історія-подія, історія-розповідь залишилися, нікуди вони не поділися. Але в кращих своїх проявах історіографія другої половини 80-х – 90-х років стала чимось зовсім іншим. З'ясувалося, що політична історія прекрасно уживається з антропологічним підходом. Виходячи з позицій історичної антропології також може бути написана біографія короля [6]. Крім того, солідні історики, що увійшли до науки під знаком соціальної історії, займаючись політичною історією або виступаючи в жанрі біографічного дослідження, додають до них картини соціального життя, опис усього суспільства [20]. Подібне явище можна проілюструвати прикладом Роберта Кнехта, який є сьогодні, мабуть, кращим знавцем реалій XVI століття. Добротна політична історія демонструвала і демонструє явну тенденцію до інтеграції з історією соціально. або соціально-культурною.

До «викликів», кинутих французькій історіографії, належить ще і виклик мікроісторії. Первинний пафос засновників мікроісторії був схожий з інтенціям прибічників «нової історичної науки» і спрямований, головним чином, проти традиційної подієвої, політичної історії, а також

проти соціально-структурної історії, що захоплювалася кількісним аналізом. Вони ратували за вивчення внутрішнього світу людини, за дослідження найрізноманітніших аспектів соціального досвіду і критикували попередню історіографічну традицію за схематизм, погоню за «об'єктивними» процесами та структурами, і як наслідок, за зарозуміло-зневажливе відношення до діючих суб'єктів історії. Але при найближчому розгляді з'ясовується, що прибічників мікроісторії не влаштовують і моделі, що базуються на культурно-антропологічних методах. Адже в захопленні ментальностями можна углядіти характерне для культурної антропології заперечення автономії соціальних акторів. Якщо людина, наслідуючи метафору Кліффорда Гірца, постійно блукає «в лісі символів», то завдання дослідника – розшифрувати цю систему знаків, яка розділяється усіма подібно до повітря, яким ми дихаємо. Ця установка антропологічне орієнтованої історії служить мішенню для тих, хто наполягав на тому, що людина мала свободу вибору тієї або іншої інтерпретації, що між інтерпретаціями виникали конфлікти. Вибираючи той або інший спосіб дії, той або інший варіант «дешифровки світу», людина творила історію, яку і слід розуміти як сукупність індивідуальних виборів, як мережу стосунків, що утворюють ту базу, без якої немислимі ні макроскопічні процеси, ні їх інтерпретації.

Цей виклик мікроісторії був сприйнятий неоднозначно. Так, ставиться під сумнів здатність мікроісторії запропонувати нову парадигму: адже генералізувати на основі мікроісторії надзвичайно важко, якщо не неможливо, а обходитися без генералізації мислення істориків, як і всяке наукове мислення, не в змозі. Розмова на цю тему зазвичай ходить по колу: мікроісторія є опис мікрооб'єктів, мікроісторія не може обійтися без макроісторії тощо.

З мікроісторією сталися характерні метаморфози: її «батьки-засновники», діючи багато в чому інтуїтивно, прагнули піти від

безплідних академічних суперечок, від абстрактних міркувань про метод, бажаючи запропонувати нову версію історії, зробити її людянішою, емпірично насиченою, цікавою для читання. Поступово до них прийшло визнання, їх самих стали вивчати, вони стали вести академічні спори, стали міркувати про метод. У цьому поверненні «на круги своя» важко не побачити дії об'єктивних механізмів функціонування історичного співтовариства. Той же самий альманах «Казус», який розглядає себе як версію мікроісторичного напрямку на вітчизняному ґрунті, в найкоротший строк, всього за три випуски, пройшов шлях від збірки мікроісторичних етюдів до збірки, велика частина якої присвячена міркуванням про долі мікроісторії і про можливі методи дослідження.

Мікроісторія жодним чином не заперечує включення людини в історичний контекст. Однак вона бачить, що цих контекстів багато. Тому кожен індивідуальний випадок може по-різному прочитуватися залежно від ракурсу дослідження. Але, звичайно, вимога «щільного опису» припускає деяке обмеження масштабу дослідження. У зв'язку з цим очевидною стає біда мікроісторичного методу – проблема репрезентативності. Прибічники мікроісторії навчилися виходити з положення тим або іншим способом. Найчастіше використовуючи термін Е. Гренді «виняткове нормальне». Не так важливо, в якій мірі та або інша модель підтверджена статистично (статистика, здебільшого, буде неповною в силу фрагментарності даних), а як вона веде себе в екстремальних умовах, коли один з параметрів піддається деформації.

В цілому французька історіографія відноситься до мікроісторії з відстороненою цікавістю. Проте якщо не в результаті прямого впливу італійської (а також англійської і німецької) мікроісторичної традиції на французьку історичну думку, то в результаті її структурної відповідності шуканням французьких соціологів, відбувається наближення основних

дослідницьких принципів французької історіографії до викликів мікроісторії.

Ще одним, дуже важливим чинником і черговим викликом є лінгвістичний поворот (і пов'язаний з ним деконструктивізм). До цього явища історики відносяться по-різному, від захоплень до безкомпромісного неприйняття, проте тепер уже для всіх стала очевидною найактивніша роль мови, яка не лише відбиває, але і формує соціальний простір. З'явився навіть стійкий термін «перформативність дискурсу» і умовність (але не нейтральність) соціальних дефініцій.

У 80-і роки у свідомості істориків поступово затверджувалося відчуття кризи, краще всього сформульоване в книзі Франсуа Досса з характерною назвою «Історія в осколках» [15]. Історія, яка лише нещодавно сформулювала бажання бути «тотальною історією», прискорила своє роздроблення на окремі субдисципліни, а ті, у свою чергу, швидко розпадалися на окремі сюжети, причому розмови про єдину методологічну основу ставали безпредметними. Були, звичайно, історики, які не погоджувалися з такими твердженнями, але вони виглядали консерваторами. У 90-х роках, ситуація, схоже, почала мінятися. Той же Франсуа Досс висловлює тепер обережний оптимізм, вважаючи, що роки пошуків увінчалися, нарешті, отриманням нової парадигми історичного знання. Звичайно, є історики, які з цим не згодні і вважають, що час узагальнень і глобальних теорій пройшов, що історія втратила статус науки і мова може йти лише про перебирання окремих, ніяк не пов'язаних один з одним фрагментів мозаїки. Але тепер уже ці історики виглядають, швидше, традиціоналістами, зберігаючи прихильність старим істинам.

Спробуємо намітити контури цієї «нової парадигми» і визначити деякі перспективи соціальної історії. Франсуа Досс визначає суть змін в історіографії як «повернення суб'єкта» [16]. Мабуть, йдеться як про

усвідомлення активної ролі історика, так і про усвідомлення необхідності врахування ролі суб'єктів в історії: системи їх уявлень, способів мислити і діяти. Очевидно, що на цій основі можливий досить плідний методологічний діалог, а то і синтез різних напрямів.

Спробуємо показати деякі конкретні приклади подібного синтезу. Реалізацією одного з проектів оновлення соціальної історії стало солідне чотиритомне видання «Культурної історії Франції» під загальною редакцією Жана Франсуа Сірінеллі і Жана Поля Ріу [18]. Ця назва поки що ріже вухо. Зазвичай ставлять питання: «Значить, інша історія безкультурна?» Але ні в якому разі не можна міняти порядок слів; це не історія культури в звичному значенні цього слова. Культурна історія – досить гнучке поняття. У центрі такої історії знаходиться людина, її спосіб сприйняття світу, осмислення свого місця в ньому. Вона вивчає не лише те, чому і як людина діяла в історії, але і що вона при цьому думала та відчувала. Звідси – інтерес до феноменів передачі культурних норм і цінностей, вірувань та ідей, необхідних для сприйняття реальності. Особливо перспективним Же. Ф. Сірінеллі вважає симбіоз цього напрямку з політичною історією, результатом чого, на його думку, повинна стати «культурна історія політичного». Її вже важко буде звинуватити в тому, що це лише історія великих людей, подій і ідеологій, тобто те, що зазвичай називають «історією згори». Вона включає також механізми вираження, передачі і сприйняття політичних ідей, розлитих в суспільстві, їх існування на інфраполітичному рівні. Можливо, що культурна історія еволюціонує також і у бік «культурної історії соціального»: адже до цього закликав свого часу Роже Шарт'є. Як би то не було, «культурна історія» – це вже не просто декларації і програмні статті, а факт, що відбувся, втілений і в згаданому чотиритомному виданні, і в цілому ряду монографій, словом – це один із здійснених і

довгожданих варіантів синтезу соціально-структурної історії з історією ментальностей і історичною антропологією.

Ще одним варіантом синтезу є шлях, запропонований Мартіном Дінгесом [4, с. 98-99]. Він відмічає, що ні історична антропологія, ні мікроісторія не можуть перейти від тлумачення локальних контекстів до цілісного опису історичної еволюції культури. Рішення і вибір історичних суб'єктів самі по собі ще недостатні для того, щоб обійтися без системного рівня. Намагаючись знайти шлях включення результатів мікроісторичних досліджень в опис історичних змін, Мартін Дінгес удається до поняття «стиль життя», під яким розуміється «порівняно сталий тип рішень, що приймаються індивідами або групами, які роблять вибір з пропонованих їм суспільством варіантів поведінки». У цьому сенсі люди менш схожі на автомати, запрограмовані соціалізацією, але і не є автономними індивідами, повністю вільними у своєму виборі. Вибір стилю життя залежить від ресурсів, типу сім'ї і господарства, ціннісних установок. Визнання первинної нерівності життєвих шансів урівноважує небезпеку переоцінки «раціонального вибору».

Таким чином, деякі загальні риси сучасного синтезу соціальної історії і молодших напрямів історичних досліджень представляються наступними:

- увага до суб'єкта;
- скрупульозне врахування усіляких «екранів», що стоять між істориком і об'єктом його вивчення: дискурсивні практики і нарративні стратегії самого історика, різного роду «примуси» текстів і контексту, образ мислення людей, особливості жанру джерела, лінгвістичний апарат;
- аналіз взаємного впливу практики дії людини, обумовленої розподілом ресурсів, і культурних моделей, стереотипів мислення;

- досить вільне використання різних інтерпретаційних моделей і свобода вибору різних методологічних підходів або вільне їх комбінування: окрім інших вигод це дасть дослідникові можливість протистояти «вірусу деконструктивізму», смертельно небезпечному для будь-яких монокуазальних і монометодологічних побудов.

В ідеалі соціальна історія повинна відродити усі кращі досягнення соціально-структурної історії, збагативши їх по-новому осмисленими кількісними методами, підходами історичної антропології, багатствами мікроісторичного аналізу і досвідом лінгвістичного повороту. Але це лише в ідеалі. Історіографічна реальність від цього доки далека. І труднощів на шляху у цього синтезу немало. Вони носять далеко не лише епістемологічний характер, але мають ще і інституціональну природу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции / Ю. Л. Бессмертный. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
2. Блюш Ф. Людовик XIV / Ф. Блюш; [пер. с франц. Л. Д. Тарасенковой, О. Д. Тарасенкова]. – М. : Ладомир, 1998. – 815 с.
3. Далин В. М. Историки Франции XIX-XX веков / В. М. Далин. – М. : Наука, 1981. – 328 с.
4. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей, 2000. – С. 96-124.
5. Копосов Н. Е. Как думают историки / Н. Е. Копосов. – М. : НЛЮ, 2001. – 326 с.
6. Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой / Ж. Ле Гофф ; [пер. с франц. В. Матузовой]. – М. : Ладомир, 2001. – 800 с.

7. Согомонов А. Ю. Открытие социального (парадокс XVI века) / А. Ю. Согомонов, П. Ю. Уваров // Одиссей. Человек в истории / отв. ред. А.Я. Гуревич. – М., 2001. – С. 199-215.
8. Bluche F. La Véritable hiérarchie sociale de l'ancienne France. Le tarif de la première capitation (1695) / François Bluche, Jean-François Solnon. – Genève : Droz, 1983. – 211 p.
9. Chartier R. Espace social et imaginaire social: Les intellectuels frustrés au XVIIe siècle / R. Chartier // Annales. Histoire, Sciences Sociales. – 37e Année. – № 2 (Mar. – April 1982). – P. 389-400.
10. Chartier R. Les origines culturelles de la Revolution francaise / Roger Chartier. – Paris : Seuil, 1990. – 248 p.
11. Chartier R. Au bord de la falaise. L'histoire entre certitude et inquietude / Roger Chartier. – Paris : A. Michel, 1998. – 293 p.
12. Chaunu P. La Mort a Paris: XVIe, XVIIe et XVIIIe / Pierre Chaunu. – Paris : Fayard, 1978. – 543 p.
13. Chiffolleaux J. La comptabilite de l'au-dela: Les hommes, la mort et la religion dans la region d'Avignon a la fin du Moyen Age (vers 1320 – vers 1480) / Jacques Chiffolleau. – Rome : Ecole franchise de Rome, 1980. – 494 p.
14. Croix A. La Bretagne aux 16e et 17e siècles: La vie, la mort, la foi / Alain Croix. – Paris : Maloine, 1980, 2 volumes totalisant 1571-IX p.
15. Dosse F. L'histoire en miettes: des «Annales» a la «Nouvelle histoire» / François Dosse. – Paris : La Découvert, 1987. – 268 p.
16. Dosse F. L'Empire du sens: L'humanisation des sciences humaines / François Dosse. – Paris : La Découvert, 1995. – 420 p.
17. Goubert P. Mazarin / Pierre Goubert. – Paris : Fayard, 1990. – 572 p.
18. Histoire culturelle de la France; [Sous la dir. de J. P. Rioux et J.-F. Sirinelli]. – Paris : Seuil, 1997–1998. – 4 vol.

19. Kantorowicz E. *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology* / Ernst Kantorowicz. – New Jersey : Princeton University Press, 1957. – 518 p.
20. Knecht R. J. *Renaissance Warrior and Patron: The reign of Francis I* / Robert Jean Knecht. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 612 p.
21. *La nouvelle histoire* / Sous la dir. de J. Le Goff, R. Chartier et J. Revel. – Paris : Retz, 1978. – 576 p.
22. Le Roy Ladurie E. *Saint-Simon ou le Systeme de la cour* / Emmanuel Le Roy Ladurie. – Paris : Fayard, 1997. – 636 p.
23. Mandrou R. *Introduction a la France moderne: Essai de psychologie historique (1500–1640)* / Robert Mandrou. – Paris : A. Michel, 1961. – 400 p.
24. Mandrou R. *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle: Une analyse de psychologie historique* / Robert Mandrou. – Paris : Plon, 1968. – 170 p.
25. Mousnier R. *L'assassinat de Henri IV* / Roland Mousnier. – Paris : Gallimard, 1964. – 410 p.
26. Vovelle M. *La Mort et l'Occident* / Michèle Vovelle. – Paris : Gallimard, 1983. – 456 p.

ДОВУКІВСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ

СЕРБСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Сучасний етап розвитку мовознавства відзначається увагою до проблеми інформації, зокрема не тільки її сприймання й опрацювання, але і збереження.

До збереження інформації має пряме відношення і така галузь сучасної лінгвістики, як лексикографія – друкована та електронна, бо словники зберігають і надають своїм користувачам не тільки фонетико-граматичну та лексико-семантичну характеристику слова, а й фіксують також графічні та орфографічні особливості представлення мовних явищ.

Особливо цікаві щодо цього тлумачні словники. Питання створення і вдосконалення тлумачних словників, встановлення мети і завдань тлумачної лексикографії стали особливо актуальними в ХХ столітті і зберігають свою важливість сьогодні, про що свідчать праці численних слов'янських лінгвістів ХХ і ХХІ століть (Л.В. Щерби, С.І. Ожегова, Н.Ю. Шведової, Ю.Д. Апресяна, П.І. Горецкого, А.А. Москаленка, В.М. Русанівського, В.В. Німчука, В.В. Дубічинського, П. Івича, М. Пешикана, Д. Гортан-Премк, С. Ристич, Б. Станковича).

Слід підкреслити, що тема нашого дослідження стосується не тільки власне лінгвістичних питань, але й питань культури, оскільки сам об'єкт дослідження – словник – не лише засвідчує своєю появою досягнення мовою певного рівня розвитку, але й відбиває рівень національної культури народу, який є носієм цієї мови. Особливості історії розвитку культури і національної самосвідомості народу багато у чому є визначальними для розвитку лексикографії, зокрема тлумачної, у кожній країні.

Відзначимо, що факти, пов'язані зі словниковою справою у південних слов'ян, описані вже в «Истории славянской филологии»

І.В. Ягича, вперше виданій на початку ХХ століття (1910) [9]. Однак праці, безпосередньо присвячені проблемі вивчення довуківського періоду в сербській лексикографії, з'явилися тільки в кінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. На цей час припадають перші спроби укладання оглядів сербсько-хорватської лексикографії. Це праця С. Мусуліна «Hrvatska i srpska leksikografija», видана у Загребі в 1959 році [6], а також стаття «Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca», яку написав для п'ятого тому енциклопедії «Югославія» хорватський учений В. Путанец [7].

У східнослов'янській лінгвістиці розгляду цієї проблеми було присвячено статтю О.І. Трофімкіної «Краткий обзор истории сербско-хорватской лексикографии» (1965) [8]. У цій праці, проте, сербський матеріал практично відсутній, оскільки дослідниця спиралася більшою мірою на праці хорватських лінгвістів.

Не можна не згадати тут і перший бібліографічний твір, що містить найбільш повний перелік праць сербсько-хорватської лексикографії – працю американського лінгвіста Ричарда Леванськи «A Bibliography of Slavic Dictionaries». З 1959 по 1962 рр. було видано три томи цього дослідження, охопившого лексикографію всіх слов'янських народів. Сербсько-хорватській лексикографії було присвячено один з розділів другого тому [5].

У 70-х – 80-х рр. з'явилась низка статей, присвячених окремим словникам – як опублікованим задовго до «Сербського словника» [2, с. 183-197], так і виданим практично в один час з ним [4, с. 195-207]. І все ж, узагальнюючих праць не було опубліковано і в цей період.

Існуюча прогалина була частково заповнена монографією відомого московського дослідника сербської мови В.П. Гудкова «Сербская лексикография XVIII века» [3], в якій автором проаналізовано 10 лексикографічних праць названого періоду. Щоравда, серед них тільки Анонімний віденський словник 1790-1791 рр. є окремим

лексикографічним твором, а всі інші входять до складу якоїсь іншої праці, навчальної чи наукової. Так, латинський «Словник» Захарія Орфеліна є додатком до ним же укладеного «Латинського букваря» (1766); таку ж функцію виконує і словник у підручнику латинської мови, виданому Орфеліним у 1767 році; словник німецької мови входить до складу «Німецької граматики» Стефана Вуяновського (1767) і т.д.

Як бачимо, період сербської лексикографії до Вука Караджича до цього часу недостатньо досліджений; узагальнюючи відомі сьогодні факти, можемо сказати про цей період наступне.

До XVIII століття поява у словниках сербського мовного матеріалу була рідкісною. При цьому словники, у яких був представлений сербський матеріал, як правило, були багатомовними. Наприклад, такими, як анонімний рукописний «Arapsko-perzijsko-grcko-srpski frazeoloski rjesnik», появу якого датують кінцем XV століття [7].

Поява перших словників на сербських територіях відноситься на XVIII ст. і значною мірою обумовлюється потребою вивчення іноземних мов. Словники цього періоду – це двомовні лексикони з сербською частиною. Як правило, вони входили до складу окремих навчальних (буквар, підручник іноземної мови) або наукових (граматика іноземної мови) праць.

Першим із відомих ученим сербських словників того часу є рукописний «Лексиконъ немецкій і славеносербській», виявлений у збірці, яка нині зберігається у фондах белградської «Народної бібліотеки Сербії». У 1741 році цей словник було переписано рукою чотирнадцятилітнього підлітка Йована Раїча, знаменитого у майбутньому сербського історика і літератора [3, с. 5]. Сербська дослідниця Ірена Грицкат установила, що оригінал словника, відомого за списком Раїча, був створений у перші роки діяльності у Воєводині російських і українських учителів, тобто у другій чверті XVIII ст., а укладачем його

був виходець з Росії, можливо українець чи білорус, який володів і російською і російсько-церковнослов'янською мовами [1, с. 156].

Цей словник – двомовний навчальний німецько-слов'яно-сербський лексикон. У німецькій його частині лексеми наведено не в оригінальному латинському написанні, а в кириличній транслітерації. Тлумаченням є тільки слов'янський аналог німецького слова. Наведемо кілька прикладів словникових статей цього словника:

ихъ пераубе, неме абъ обнажаю;
фиръ анъ штатъ за, про;
діе шанде, діе шмах поношение;
фром, ауфрихтигъ постоянный [3, с. 7].

У 1766 році вже згадуваний тут відомий сербський просвітитель XVIII ст. Захарій Орфелін видав «Латинський буквар», однією із складових частин якого був короткий двомовний латинско-сербський «словник», що містив 1163 словникових статті [3, с. 16]. До кожного латинського слова у словникових статтях словника подано як тлумачення одне, іноді два-три слов'яносербських еквіваленти. Напр.:

Equus конь
Fenestra окно, пенжеръ, прозоръ
Iter, Via путь, дорога

Як видно з прикладів, граматичні й інші позначки у словнику «Латинського букваря» відсутні, так само, як і в рукописному словнику 1741 р.

Словник є і у виданому Орфеліним підручнику «Первые начатки латинского языка» (1767), а також у першій у сербів «Німецькій граматиці» Стефана Вуяновського (1767) (двомовний німецько-слов'яносербський словник, 4800 статей), і у книзі Сави Лазаровича «Начало учения хотящимъ учиться писмені нѣмецкими» (1774), що є

навчальним посібником для вивчення німецької мови (тематичний німецько-слов'яносербський словник, 37 розділів (напр.: «О годинѣ и годишныхъ временахъ», «О мужских одѣянияхъ, хальбинахъ» і т.д., 1500 статей); словникову частину містять також «Грамматика італіанская ради употребленія иллирическаї юности» Вікентія Лустині (1794) (двомовний «Рѣчникъ италіано-иллирическаї»), «Венгерская грамматика г. Георгия Саллера...», перекладена на слов'яносербську Георгієм Петровичем у 1795 році (перекладний угорсько-слов'яносербський словник, 1429 лексем) [3].

Унаслідок такого становища, параметри словників перебували у залежності від тих праць, складовими частинами яких вони вважалися. По-перше, вони не були великими за обсягом, оскільки не являли собою окремі видання. По-друге, їх структура і лексичний склад значною мірою підпорядковувалися завданням навчального посібника або граматики, і пов'язувалися з лексикою введених у нього матеріалів. Наприклад, у словнику, розміщеному в «Німецькій граматиці» Стефана Вуяновського, словниковий матеріал розподілявся за частинами мови (I. Іменники; II. Прикметники, а також числівники і прислівники; III. Дієслова) [3, с. 62].

Підкреслимо також, що, як правило, в таких словниках були відсутні не тільки граматичні, але і взагалі будь-які позначки. Винятком були тільки словник з підручника «Первые начатки латинского языка» і німецький словник Сави Лазаровича.

Перший з них – це короткий, перероблений сербський варіант випущеного в 1746 р. у Петербурзі «Целлариева краткого лексикона» (латинсько-німецького словника Христофора (Кристофа) Целларія з додаванням російських лексичних еквівалентів). При опрацюванні з цього видання були запозичені граматичні позначки (наприклад, рід іменників) і початкові форми тлумачених латинських слів:

Cassis, idis, f. Шлемъ, шишакъ, железная капа der Helm, die

Sturmhaube;

Castigo, avi, atum, age наказываю, каштигуемъ, карамъ ich züchtige.

У другому ж, вперше в довуківській сербській лексикографії, над слов'яносербськими відповідниками німецьких слів проставлено акценти:

Der Wirbel-Wind віхррь, віхоррь, віхарь;

Der Regen кúша, дóждь;

es regnet кúша úдеть, дóждить.

Першою окремою лексикографічною працею (не складовою частиною якогось підручника) став «Нїмецькій и сербській словарь на потребу сербскаго народа въ Кралевскихъ Державахъ», опублікований віденським видавцем І. Курцбеком у 1790 – 1791 рр.

Цей словник є найбільшим за обсягом сербським словником XVIII ст. Він складається з двох частин. Перша частина – це німецько-«іллиричний» словник (Deutsch-illirisches Wörterbuch), який мав 719 сторінок основного тексту, друга – «Славено-сербській и нїмецький лексиконъ» – 326 сторінок. Ім'я укладача в книзі не назване і достовірно не встановлено.

Довгий час цей словник оцінювався славістами як дуже бідний і некритичний, відмічалось, що сербські елементи в ньому не відіграють значної ролі, розсіяні у масі «слов'янських» та російських¹ слів. Проте, ґрунтовне дослідження словника свідчить, що такі оціночні судження про його лексику є неправомірними, або, зрештою, недостатніми. Говорячи про значення цього видання для наступного розвитку сербської лексикографії, відзначимо, що в останні роки як сербськими, так і зарубіжними вченими не раз підкреслювався факт його використання

---

¹ Услід за П. Шафариком, який схарактеризував словник як «дуже бідний і некритичний», таку оцінку дають словнику Б Унбергаун і П. Івич. Останній, проте, зазначає, що словник цей залишається фактично недослідженим [2].

Вуком Караджичем при праці над першим виданням свого словника. Так, наприклад, В.П.Гудков пише: «Віденський слов'яносербський словник 1790-91 рр., безперечно, сильно полегшив працю лексикографу-початківцю, яким був Вук у 1816-17 рр., і послужив ефективним посібником, що прискорив роботу над новаторським «р'єчником» Караджича» [3, с. 176].

Безумовний інтерес з точки зору лексикографічної думки становлять також нездійснені проекти видання сербських словників.

Про один з таких проектів розповідав сам Вук. У двох номерах щотижневої газети «Пештанско-Будимский скоротеча» за 1842 рік він надрукував статтю «Настоящая причина и начало собирания наших народных песен», у якій описав, як Митрополит Карловацький Стефан Стратимирович одержав одного разу лист від відомого німецького історика і філолога Августа Шльоцера, в якому той висловлював жаль, що немає сербського словника і граматики сербської та болгарської мови, і що задумав він укласти словник. Про характер словника і поданий у ньому матеріал ми дізнаємося зі слів Вука, який пише, що митрополит мав намір видати Російсько-слов'янський словник так, щоб, «зібравши із сербських книг слова, яких немає ні в російській, ні в слов'янській мові, укласти їх у словник». Отже, щодо чистоти зібраного у словнику сербського матеріалу, він для свого часу повинен був стати явищем винятковим.

Кожен з наближених до митрополита і освічених архімандритів та єпископів повинен був брати участь у цьому заході, при цьому розподіл матеріалу було зроблено досить оригінально: кожен узявся збирати слова на початкові букви свого імені та прізвища. Так, архімандрит Лукіан Мушицький взявся збирати слова з початковими літерами Л і М; єпископ Іосиф Путник – слова з початковими літерами И та П и т. д. Проте, єпископ Путник швидко відмовився від участі у цьому заході,

аргументувавши своє рішення тим, що у сербській мові найбільше слів починається з літери П, а тому розподіл праці зроблено неправильно. Його підтримали й інші автори проекту, і справа закінчилася невдачею.

Підсумовуючи, скажемо, що твердження про повну відсутність сербських словників до Вука Караджича є невірним. Вже з кінця XV століття сербський матеріал зустрічається в окремих рукописних словниках. У період з XVIII до початку XIX ст. сербськими лексикографами було створено більше десяти різних лексикографічних праць.

Разом з тим, Словнику Вука властиві певні риси, за якими він суттєво відрізняється від словників сербської лексикографії довуківського періоду:

1. Як свідчить проаналізований матеріал, більшість сербських словників того часу були додатками до навчальних посібників (букварів, підручників, граматик), тобто працями, основна мета яких – допомогти носіям сербської мови в освоєнні мов іноземних – латинської, німецької або угорської. Отже, основна функція словників-додатків теж виявлялась допоміжною. Сербський матеріал у них виконує другорядну функцію. Він тільки виступає засобом, який сприяє розумінню матеріалу іншомовного.

Словник Вука не є другорядним посібником чи допоміжним додатком. Це окрема лексикографічна праця, у якій сербський матеріал займає провідне місце, а латинська і німецька частини словника лише сприяють розумінню цього матеріалу.

2. Двомовність. Ця риса довуківської лексикографії пов'язана з першою. Двомовність, точніше – навіть тримовність, властива і словнику Вука. Але причини цієї двомовності у словниках до Вука і у Вуківському словнику також різні. Усі словники довуківської епохи (у тому числі і єдиний самостійний словник 1790-1791 рр.) побудовані як класичні двомовні (перекладні) словники, і з цим пов'язана та допоміжна функція,

яку виконує в них сербська частина. Остання введена з метою допомогти носієві сербської мови у розумінні та вивченні іноземної мови (наприклад, латинської або німецької). На цю функцію вказує у своїй монографії і В.П. Гудков: «Поява словників у сербів була зумовлена потребою вивчення іноземних мов» [3, с. 4]. Вук, навпаки, ввів у свій словник латинську і німецьку частину, щоб зробити сербський матеріал доступним не лише слов'янській, але, перш за все, європейській суспільній і науковій аудиторії.

3. Неоднорідність словникового складу. Щодо словникового складу, то всі сербські словники до Вука певною мірою включають елементи, що не є для сербської мови споконвічними. Це русизми, церковнослов'янізми, слова-новотвори, авторами яких часто були самі укладачі словників. Наявність цих елементів у сербських словниках того часу можна пояснити власне лінгвістичними та культурно-історичними чинниками.

До перших можна віднести:

1) Бідність словникового запасу самого автора (ситуація, коли еквівалент до іноземного слова у сербській мові вже існував, але авторові словника не був відомий).

2) Відсутність у сербській мові необхідного еквівалента, пов'язана, як правило, з відсутністю самого предмета або явища, позначуваного іноземним словом.

3) Не можна не враховувати і той факт, що неспоконвічні елементи могли перейти у словник з друкованих або рукописних джерел, якими користувався автор при його укладанні.

Можна твердити, що наявність у довуківських словниках неспоконвічних елементів (перш за все русизмів і слов'янізмів) була обумовлена самим ходом розвитку сербської культури XVIII – початку XIX століття, у якому значну роль відігравали саме російські і слов'янські елементи, які знайшли своє безпосереднє відбиття як у сербській культурі

з її прагненням до зближення з російською культурою і орієнтацією на православ'я), так і у самій сербській літературній мові того часу.

Щодо Вука, то його словник вирізняється чіткою послідовністю при відборі мовного матеріалу. Реєстр словника відзначається винятковою мовною чистотою – як у перше, так і у друге видання Караджич уводив тільки народну лексику.

Таким чином, «Сербський словник» дійсно виступив певною межею у розвитку сербської лексикографії. Аналіз довуківського періоду розвитку словникової справи у сербів переконливо свідчить: спираючись на досвід своїх попередників, Вук Караджич створив свій словник на абсолютно інших принципах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Грицкат И. Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Раића из 1741. Год / И. Грицкат// Јужнословенски филолог. – Књ. ХХІХ. – Св. 1-2. – Београд, 1972. – С. 142-159.
2. Гудков В. П. Из истории сербской лексикографии (Венский словарь 1791г.) / В. П. Гудков// Исследования по сербскохорватскому языку. – М. : Наука, 1972. – С. 183-197
3. Гудков В. П. Сербская лексикография XVIII в. / В. П. Гудков. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 177 с.
4. Јерковић Ј. Словар виноделца Прокопија Болића/ Ј. Јерковић // Лексикологија и лексикографија. – Београд-Нови Сад : Институт за српски језик, Матица српска, 1984. – С. 195-207.
5. Lewanski R.C. A Bibliography of Slavic Dictionaries. – Vol.II.: Belorussian, Bulgarian, Czech, Kashubian, Lusatian, Old Church Slavic, Macedonian,

- Polabian, Serbocroatian, Slovak, Slovenian, Ukrainian / R.C. Lewanski. – New York : The New York Public Library, 1962. – XVII, 366 p.
6. Musulin S. Hrvatska i srpska leksikografija / S. Musulin // Filologija. – 1959. – Knj.2. – S. 41-63.
7. Putanec V. Leksikografija kod Hrvata, Srba i Crnogoraca / V. Putanec // Enciklopedija Jugoslavije. – Т. 5. – Zagreb : Leksikografski zavod FNRJ, 1955. – S. 609-612.
8. Трофимкина О. И. Краткий обзор истории сербскохорватской лексикографии / О. И. Трофимкина // Очерки по словообразованию и словоупотреблению. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 133.
9. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич. – Спб. : Изд. ОРЯС РАН, 1910. – 961 с. – (Энцикл. слав. филологии; Вып. 1).

**ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО:
ЖІНОЧА СКЛАДОВА_____**

Сторічна традиція педагогічної освіти в Одесі, представлена навчальними закладами – попередниками сучасного педагогічного університету, не знала викладачів-жінок, як не було їх також в науково-педагогічних колективах існуючих в Російській імперії університетів та інших вищих навчальних закладів. Це пояснюється тим, що до початку ХХ ст. жінки не мали права навчатися в університетах, а отже офіційний шлях до науково-педагогічної діяльності для них був закритий. Присутність жінок у викладацькому корпусі Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського вперше фіксується тільки в 1919 – 1920 роках, коли в Одесі було відкрито спочатку Український учительський (педагогічний) інститут (1919 рік), перетворений у 1920 році на Інститут народної освіти (ІНО).

Задовольняти свої освітні потреби жінки могли навчаючись в закордонних університетах або на Вищих Жіночих курсах Петербурга, Москви, згодом Києва, Харкова та Одеси. Попри те, що програма навчання на Вищих Жіночих курсах відповідала університетській, а викладали на них університетські професори, їх закінчення не надавало випускницям права здобувати наукові ступені та викладати навіть у старших класах гімназій. Тільки в 1906 році, з наданням дозволу жінкам вступати до вищих навчальних закладів, для них відкрилися перспективи науково-викладацької діяльності.

Відразу ж у вищих школах з'являються перші жінки-викладачі. Першою до викладацької роботи на Бестужевських курсах в Петербурзі стала Олександра Яківна Єфименко, що читала курс історії України. В 1910 році її було обрано професором цих курсів. Одночасно з'явилися жінки на викладацьких посадах у вищих школах Києва: у Фребелівському інституті читала курс педагогіки С. Ф. Русова, а на Вищих Жіночих курсах курс географії викладала С. М. Щербина. Пізніше її було обрано професором Новоросійського університету в Одесі. Кількість жінок на кафедрах університетів України зростала в міру того як збільшувалось число тих, хто отримав вищу освіту та зреалізував набуте жінками право на отримання наукових ступенів. Однак ця поступальна тенденція була порушена революційним вибухом 1917 року та громадянським протиборством 1918 – 1920 роках, які дезорганізували діяльність системи вищої освіти в країні. В умовах постійної зміни влад в Одесі вищі навчальні заклади міста могли працювати тільки епізодично. Спроби національних українських урядів налагодити систему вищої освіти не встигали реалізуватись і залишались тільки деклараціями про наміри. Більш успішними в цьому плані стали заходи більшовиків, які на початку 1920 року, остаточно встановивши радянську владу у місті, енергійно починають проводити свою освітню політику. Уся стара система вищої освіти в Одесі була фактично повністю зруйнована, натомість на базі зліквідованих вищих навчальних закладів було створено у серпні 1920 року Інститут Народної Освіти (ІНО) – попередник Південноукраїнського національного педагогічного університету.

Викладацький корпус ІНО формувався переважно з педагогічних кадрів скасованих навчальних закладів – Новоросійського університету, Вищих Жіночих курсів, Українського вчительського (педагогічного) інституту тощо. Викладацькі колективи цих навчальних закладів були представлені не тільки чоловіками, а і жінками. Зокрема в

Новоросійському університеті успішно працювала історик Клавдія Василівна Флоровська – перша жінка-викладач цього ВНЗ. Були жінки-викладачі і у штаті Одеського Учительського інституту. Тож зі створенням ІНО в його аудиторії в якості викладачів разом з чоловіками наставниками студентської молоді увійшли і жінки. Прикро, що наявні історичні джерела не дозволяють нам назвати їх прізвищ. Відомо також, що частина з них через цілковите несприйняття ідеології і практики більшовизму змушені були покинути батьківщину. Зокрема емігрувала за кордон Клавдія Василівна Флоровська, згодом вона працювала доцентом Софійського університету в Болгарії [3; 148].

Про персональний склад викладацького корпусу ІНО на момент його утворення відомо більше. Його жіноча складова була представлена іменами Н. О. Кальнінг (педагогіка), О. Х. Чижик (анатомія і фізіологія), Л. С. Рубінштейн (музика), Є. І. Ельштейн (дитяча психологія), Є. Й. Зейлігер-Рубінштейн (дошкільне виховання), Л. М. Сидоренко (хімія), С. А. Шейніс (біологія), Ц. Є. Лукачер (образотворче мистецтво), І. Й. Пуріц (ручна праця), І. Й. Сінявер (ліплення і малювання), В. І. Валусєва (трудова навчання)[3; 149]. Природньо, більша частина з них здобули вищу освіту на ВЖК.

Наступного навчального року педагогічний штат ІНО поповнився ще десятьма жінками-викладачами: К. О. Вербицька, К. Б. Гавсевич, О. Я. Златоустова, А. М. Кастеріна, Л. М. Комарова, К. П. Морозова, О. П. Соловська, Р. В. Старкова, В. П. Цветкова, С. М. Щербина [4; 149]. Загалом кількість жінок у викладацькому штаті ІНО у 1921 – 1922 навчальному році сягнула 21, що складало його десяту частину. Таке співвідношення зберігалось впродовж всього наступного періоду діяльності цього навчального закладу. Інформація щодо динаміки рівня професійної кваліфікованості жінок-викладачів нажалі відсутня, але можна припустити, що він підвищувався: так серед представників

професорсько-викладацького складу на 1928 рік зустрічаємо Є. Н. Шевальову, яка була першою жінкою-професором вищої школи Одеси. Натрапляємо на жіночі прізвища і серед аспірантів різних спеціальностей.

Таким чином можна констатувати, що впродовж першого десятиліття свого існування в умовах нових радянських реалій, педагогічний колектив ІНО сприйняв жінок-викладачів як рівноцінних чоловікам кваліфікованих фахівців. Проте відсутність налагодженої системи підготовки науково-педагогічних працівників, перманентні реформування системи вищої освіти та переформатування освітніх установ, доповнені труднощами повсякденного побутового існування, утруднювали прилучення нових здібних жінок до науково-педагогічної діяльності, внаслідок чого їх питома вага принципово не збільшилась у викладацькому складі і впродовж наступного десятиріччя.

Жінки, які обрали науково-педагогічну стежку, гідно долали перепони на її шляху і під час Великої Вітчизняної війни: продовжували викладацьку роботу в інституті, який був евакуйований спочатку до Майкопа, а згодом до Байрам-Алі, частина з них була серед семи тисяч викладачів та студентів інституту, що брали участь у боях на фронтах, є жіночі імена і в списках загиблих викладачів.

Повоєнний період характеризується неухильним зростанням питомої ваги жіноцтва в викладацькому корпусі. На багатьох факультетах кількість викладачів-жінок перевищує кількість чоловіків, жінки стали завідувачами кафедр, деканами, проректорами.

Історія університету знає приклади коли жінки-науковці ставали фундаторами нових наукових напрямків та шкіл. Зокрема, в республіках Радянського Союзу, а згодом на пострадянському просторі стала широковідомою педагогічна школа професора Р. І. Хмельок, яка протягом двадцяти п'яти років (1973 – 1998) очолювала в університеті кафедру

педагогіки. В рамках створеної і очолюваної нею науково-практичної школи було захищено понад 170 кандидатських дисертацій педагогічної тематики [6; 99]. Учні та послідовники професора Р. І. Хмельюк втілюють і розвивають традиції славетної школи майже в усіх країнах колишнього СРСР, з її ідеями та підходами знайомі науково-педагогічні спільноти Болгарії, Угорщини, Чехії, Куби, Німеччини, В'єтнаму, де публікувалися статті Раїси Іллівні в наукових виданнях.

Раїсі Іллівні належить видатна роль в утвердженні нової галузі педагогіки – педагогіки вищої школи. Фундаментальні розробки професора Р. І. Хмельюк сприяли виокремленню цього наукового напрямку із загального поля вікової та професійної педагогіки і перетворенню його на окрему галузь педагогічних знань. Надзвичайно широка професійна ерудованість, креативність мислення дозволили вченому запропонувати сміливі новації щодо професійної підготовки вчителів, переосмислити стереотипні уявлення, зокрема, відносно професійної придатності бажаючих вступити до педагогічного вузу. В резонансній статті «Об определении профессиональной пригодности абитуриентов педагогических вузов», що була оприлюднена в 1966 році журналом «Советская педагогика», дослідниця піддала сумніву усталене уявлення стосовно педагогічної майстерності як сукупності педагогічних знань, умінь та навичок і довела обов'язковість таких компонентів як педагогічні здібності та специфічні якості особистості, обґрунтувала необхідність та запропонувала методики визначення педагогічної придатності абітурієнтів. В подальшому проблеми, пов'язані з психолого-педагогічними основами професійного відбору студентів для педагогічних вузів, здобудуть ґрунтовне опрацювання в низці наукових робіт вченого та її учнів.

Гостро відчуваючи подих нового в освітянському житті, Р. І. Хмельнюк однією з перших почала просувати ідею ігрового

моделювання, науково осмислювати його функції в педагогічному процесі та розробляти методики використання ділових ігор з педагогіки як активного методу навчання в педагогічному вузі [2; 7]. Попри перешкоди ідеологічного порядку Раїса Іллівна ще на початку 70-х років, випереджаючи колег, інтуїтивно вийшла на гендерну проблематику, поставила її в центр наукового дискурсу, застерігала від гендерної асиметрії в освіті та суспільстві [7; 316-317].

Прикладом плідної роботи жінок-науковців і педагогів у галузі природознавчих дисциплін може служити колектив кафедри біології та основ здоров'я (раніше – кафедра анатомії і фізіології), яка є однією з провідних кафедр в підготовці спортсменів і вчителів фізичної культури. На цій кафедрі викладачами працювали такі яскраві особистості як доценти К. Л. Івкіна, Г. Ф. Альохіна, А. І. Дудник, професор Т. М. Цонєва. Так, доцент К. Л. Івкіна у 1950 – 1960-х роках працювала над проблемою морфології кісткової системи у спортсменів і змін у різних частинах скелета при заняттях різними видами спорту. У результаті досліджень було виявлено особливості змін у кістковому апараті спортсменів різної спеціалізації. Ці напрацювання дали можливість гімнастам, фехтувальникам, гандболістам, тенісистам, баскетболістам і велосипедистам виявляти свої морфологічні особливості і враховувати їх при вирішенні питання про професійну придатність даної людини до «великого спорту» [6; 115].

Яскравою, неординарною особистістю на кафедрі була професор Т. М. Цонєва. Оцінюючи наукову діяльність Тетяни Миколаївни, колеги визнавали, що вона все життя була дивовижно віддана науці, в хорошому сенсі слова – буквально «хворіла нею». Широта наукових інтересів обумовила широкий спектр наукових пошуків. Співробітники кафедри і лабораторії вікової фізіології спорту, яка була відкрита за ініціативою та безпосередньою участю Т. М. Цонєвої, працювали над вирішенням

кількох проблем. Але найбільш улюбленою науковою темою були функціональні резерви людини різного віку, статі, і фізичної підготовленості. Результати досліджень лягли в основу багатьох дипломних робіт, кандидатських дисертацій, методичних посібників, монографій та ін. [1; 4].

Професор Т. М. Цонєва не тільки організувала проблемну лабораторію вікової фізіології спорту, а й була засновником наукової школи за напрямом "Вікові особливості адаптації до м'язової діяльності різного характеру". До учнів Тетяни Миколаївни відносили себе професори Є. Г. Горбачов, В. Д. Палига. Своїм учителем називають її багато нинішніх викладачів університету. Підсумком напруженої творчої роботи Т. М. Цонєвої став захист докторської дисертації у 1975 році, яка була створена з застосуванням оригінальних методик і обладнання, у тому числі авторського. В ній були використані нові методичні підходи в експериментальних дослідженнях, продемонстровані неординарні здібності щодо інтерпретації одержаних даних. Результати проведеної роботи, висновки та практичні рекомендації представлені у докторській дисертації на 575 сторінках, стали новим науковим внеском у фізіологію спорту [5; 106-107]. Т. М. Цонєва була талановитою у всьому: науці, викладанні, організаційній роботі. Беззмінно впродовж 31 року вона очолювала кафедру анатомії і фізіології, а в останні роки життя працювала професором цієї кафедри.

Отже, започаткований на зорі ХХ століття процес входження жінок в науково-педагогічний простір вищої школи набув вигляду міцно вкоріненого явища. Жінки за лекційними трибунами в студентських аудиторіях, на чолі кафедр, факультетів і інститутів, творці нових наукових напрямків і шкіл стали невід'ємною частиною науково-освітнього бренду під назвою «Південноукраїнський національний університет ім. К. Д. Ушинського».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Адаптаційні можливості дітей та молоді: матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 13-15 вересня 2012 року). – Ч.2 / за ред. А. І. Босенка. – Одеса, 2012. – 381 с.
2. Курлянд З. Н. Задача педагогіки вищої школи в Україні / З. Н. Курлянд, О. М. Яцій // Вибрані твори Р. І. Хмелюк. – Одеса, 2009. – С. 6-8.
3. Левченко В. В. Жінки-викладачі вищої школи Одеси //Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Збірка наукових праць II Міжнародної науково-практичної конференції / В. В. Левченко ; відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2009. – С.146-152.
4. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / В. В. Левченко . – Одеса, 2010. – 428 с.
5. Наукові школи Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського / за ред. А. М. Богуш, О. Я. Чебикіна. – Одеса, 2007. – 256 с.
6. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / авт. : О. Я. Чебикін, І. А. Болдирєв, А. О. Добролюбський та ін. – Одеса, 2007. – 240 с.
7. Цокур О. С. Започаткування ідей гендерної педагогіки у науковій спадщині професора Р. І. Хмелюк / О.С. Цокур // Вибрані твори Р. І. Хмелюк. – Одеса, 2009. – С. 316 – 318.

МИСТИФИЦИРОВАННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ
В РОМАНЕ МИХАИЛА БУЛГАКОВА
«МАСТЕР И МАРГАРИТА»
(НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА ПЕРВОЙ ФРАЗЫ
И ПЕРВОЙ ГЛАВЫ РОМАНА)_____

Одна из важных и интересных проблем в литературоведении, представляющих несомненный интерес при изучении художественной литературы – это проблема первой фразы. Первая фраза – своего рода камертон, задающий тональность всего произведения. И.Бунин в воспоминаниях об А.Чехове приводит такие слова Антона Павловича: «По-моему, написав рассказ, следует вычеркивать его начало и конец. Тут мы, беллетристы, больше всего врем» [2;196]. Сама мысль не только о лжи, но даже о малейшей неточности, неясности изложения своей мысли была неприемлема для М.Булгакова. Отточенность языка имела для него огромное значение. Каждое слово и каждый знак по замыслу автора должны стоять на единственно возможном месте. Неслучайно М.Булгаков писал свой роман 12 лет, с 1928 по 1940 год, сделав при этом 8 редакций. За эти годы не только менялось содержание романа, но и шла тщательная работа над каждым словом, каждой метафорой. Авторская правка, к сожалению, не была закончена, она была прервана смертью писателя.

Обращаясь к теории текстообразования, отметим, что первая фраза текста представляет собой определенного рода единство, водящее зачин и настраивающее на восприятие дальнейшего текста. Проблемы первой фразы возникают из-за несоответствия между представлением об

идеальном инициальном предложении текста и ограниченными возможностями предложения. Идеальным представляется такое предложение, которое вместило бы в себя и главную мысль – идею текста, и тему повествования. Невозможность вместить этот семантический объем в структурно – ограниченное единство требует компромиссов. В результате, инициальное предложение, будучи формально законченным в грамматическом и синтаксическом планах, обладает некоторой семантической неполнотой, выполняющей функцию текстового ожидания и восполняемой дальнейшим содержанием текста [6; 97].

Интересной представляется система типологизации инициальных фраз, разработанная И.А.Гетманским, в которой он выделяет 12 позиций, каждая из которых несет определенную смысловую нагрузку: экспозиционная, пейзажная, автобиографическая, биографическая, характеристика, сентенция, портрет, деталь, действие, концентрат действия, сильное действие, эмоциональная [3].

Обратимся к первой фразе романа «Мастер и Маргарита» и рассмотрим ее с точки зрения предложенной классификации: «Однажды весной, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах, появились два гражданина» [1;463]. Безусловно, Булгаков не был бы Булгаковым, если бы в этой, казалось бы, простой фразе не была бы заключена бездна смыслов. Данная фраза может быть классифицирована как экспозиционная, в которой автор старается ввести читателя в курс дела как можно полнее: обозначаются действующие лица – два гражданина, указывается место и время действия. Это сразу настраивает на обстоятельное, объективное повествование. Фраза богата информацией и бедна эмоциями, интонационно нейтральна. Экспозиционный тип начальных фраз считается наиболее простым в литературоведении и зачастую используется начинающими писателями.

Булгаков, вероятно, преследовал определенную цель, начиная роман подобной фразой. Вся эта видимая простота, обстоятельность, привязка к реальному месту и времени действия работает на замысел автора – создание нереальной реальности, в которой фантастическое, инфернальное становится реальным, в которой стираются границы между мирами (древний ершалимский, вечный потусторонний и современный московский), обнажая сущность добра и зла.

Привязывая начало романа к конкретному историческому месту, Булгаков подчеркивает обыденность происходящих событий, которые могли бы случиться с каждым, заглянувшим на Патриаршие пруды в этот душный московский вечер. События происходят здесь и сейчас, убеждает нас автор. В этом проявляется присущая, в целом, всей русской классической литературе установка на подлинность вымысла, а в случае булгаковского романа – подлинность особой мистифицированной реальности.

Почему же местом появления нечистой силы в лице Воланда Булгаков, следуя установке на подлинность происходящего, выбрал именно Патриарши пруды? С одной стороны, это объясняется тем, что и адреса первых квартир, в которых М.Булгаков жил в Москве, и адреса его друзей находятся в этом районе. Именно это место старой Москвы – небольшой островок живой природы в каменном городе – было излюбленным местом прогулок писателя. С другой стороны, для Булгакова, большого знатока и поклонника символики, это место имело и свой мистический смысл.

Патриаршие пруды получили свое название от находившейся на этом месте в средние века патриаршей слободы. По названию местного болота она называлась еще и Козьей слободой. Вспомним, что по инфернальной символике коза – животное сатаны. Так что место появления Воланда можно определить как «богочертовое» место. Именно

в точке пересечения двух начал – божественного и сатанинского и начинается действие романа.

Вернемся к типологическим характеристикам первой фразы романа. Кроме экспозиционной характеристики, эта фраза обладает чертами фразы-детали. Первая фраза-деталь – словно взгляд через увеличительное стекло на какой-либо предмет, черту, звук, факт. Деталь как бы выдвигается, «выпячивается» автором на первый план, приобретая символическое значение, ассоциативно переносимое на дальнейшее повествование. Итак, действие начинается «в час небывало жаркого заката». Безусловно, ключевым здесь является слово «небывало». Выбирая эпитет для характеристики заката, Булгаков из плоскости температуры уходит в плоскость временную – бытия/небытия, подготавливая тем самым читателя к совмещению небывалых событий с конкретным историческим местом. Таким образом, слово «небывало» задает общую тональность описания фантастической, абсурдной, ирреальной московской жизни той поры, предопределяет череду мистических таинственных событий, необъяснимых с точки зрения здравого смысла. А почему же этот вечер в Москве был небывало жарким? Ответ на этот вопрос может быть только один. Москву обдало жаром из приоткрывшейся преисподней. Именно жара предвосхищает появление в романе носителя нечистой силы – Воланда.

И, наконец, еще одна деталь, на которую обращает наше внимание автор в своей первой фразе: действие происходит на закате. Выбор времени так же не случаен, как и выбор места. Известно, что Булгаков придавал большое значение различным символам и знакам. Один из ярких инфернальных символов – свет луны. Так, в иудаизме считается, что злые духи были сотворены «между солнцами», т.е. в период от заката до рассвета. Ночь – время владычества нечистой силы, которая явилась в Москву на закате солнца. Солнечный свет ассоциируется с ясностью,

четкостью, с истиной; свет закатный – свет призрачный, в этом свете предметы отбрасывают длинные тени, меняются формы и очертания. Закатный мир зыбок, это мир, в котором стираются границы между сном и явью и ложь преподносится как непреложная истина. В этот мир-перевертыш, мир заходящего солнца и восходящей луны и увлекает читателя Булгаков своей инициальной фразой.

Интересен выбор Булгаковым глагола «появились» для знакомства читателя с первыми персонажами – Берлиозом и Бездомным. В Толковом словаре русского языка Т.Ф.Ефремовой одно из значений данного слова определяется как «возникать, образовываться, начинать существовать» [4]. Это значение работает на идею Булгакова – совмещение реального и нереального планов повествования: вполне реальные «два гражданина» словно из потустороннего небытия возникают на вполне конкретном месте – Патриарших прудах.

Рассмотрев смысловое содержание, нельзя не отметить стилевую контаминацию, присущую первой фразе. Предопределяя фантасмагорию, Булгаков смешивает стили, сочетая, казалось бы, несочетаемое. Начало фразы – «Однажды весною» – настраивает на возвышенный, поэтический лад. К поэтическому стилю приближено и продолжение – «в час небывало жаркого заката». Эта часть фразы звучит как экспрессивная ритмизированная проза. И вдруг – «два гражданина» – стилистически снижено, обыденно- протокольно, сближено с официально-деловым стилем. Этим приемом Булгаков уже с первой фразы вводит читателя в атмосферу игры, зыбкости, в атмосферу, разрушающую привычное восприятие реальности.

Заданные в первой фразе векторы находят развитие в первой главе романа «Никогда не разговаривайте с неизвестными» и, проецируясь на текст в целом, составляют условную координатную ось всего романа. Три основных мира «Мастера и Маргариты» впервые пересекаются в первой

главе, представляя собой нулевую точку отсчета. Первый – реальный мир – мир человеческого – реальный московский мир и живущие в нем герои. Второй – нереальный мир – мир библейского – древний ершалимский мир с библейскими персонажами. И, наконец, третий – мир inferнального – мир космического – вечный потусторонний мир Воланда и его свиты. В каждом из этих миров собственные шкалы времени: в потустороннем – время вечно и неизменно как бесконечно длящаяся полночь на балу у Воланда; в ершалимском – время прошедшее; в московском – настоящее.

Мир реального крайне важен для Булгакова, пытающегося убедить читателя в абсолютной правдивости повествования. Отсюда и особенное внимание к деталям, привязывающим действие к московскому миру. Однако эти, на первый взгляд, абсолютно реальные связи, зачастую уводят читателя в мир ложной реальности. Так, представляя Берлиоза, Булгаков максимально детализирует его статус: «Михаил Александрович Берлиоз, председатель правления одной из крупнейших московских литературных ассоциаций, сокращенно именуемой МАССОЛИТ, и редактор толстого художественного журнала» [1;463]. Убедительная аббревиатура в духе того времени вызывает максимальное доверие у читателя, связывающего Берлиоза с солидной литературной организацией. Однако в реальности подобной организации не существовало.

Важную роль в концепции предопределенности в романе играет Аннушка, разлившая подсолнечное масло на трамвайных рельсах, и, собственно, трамвай, выступающий орудием судьбы в сцене с Берлиозом. Известный исследователь булгаковской Москвы Б. С. Мягков, изучив транспортные схемы столицы тех времен, справочники, данные Главного управления городского пассажирского транспорта, пришел к удивительным выводам: никогда в районе Патриарших прудов согласно архивным документам трамвай не ходил [7; 98]. Опять мистификация,

упорно выдаваемая автором за реальность.

Интересна также дискуссия между Берлиозом и Воландом о доказательствах бытия Бога. Воланд говорит о том, что Кант «начисто разрушил все пять доказательств, а затем, как бы в насмешку над самим собою, соорудил собственное шестое доказательство» [1;468]. Однако известно, что великий немецкий философ Иммануил Кант с чисто философских позиций свел известные доказательства бытия Бога к трем: онтологическому, космологическому и теологическому и показал их полную несостоятельность [5]. Кант не создавал никакого доказательства бытия Бога и всю свою жизнь оставался верен высказанному им положению о том, что доказать существование Бога невозможно. Однако он считал, что идея Бога может быть полезна в моральном отношении, в котором и следует признавать существование Бога. Исходя из этого, после смерти Канта теологи стали приписывать ему создание нравственного доказательства бытия Бога. Известный факт, что Михаил Булгаков происходил из рода потомственного киевского духовенства, из которого вышел, в частности, митрополит Московский Макарий (Булгаков). Трудно представить, что выросший в религиозной атмосфере писатель ошибся в описании краеугольных вопросов теологии. Его цель – пройдя по краю реального, увести читателя в свой зыбкий мир, освещенный неверным светом луны.

Такое сочетание реальных фактов с тщательно продуманным вымыслом создает необходимую автору мистифицированную реальность, убеждающую читателя в истинности описываемых событий.

Мир библейского в первой главе представлен самим местом действия – Патриаршими прудами. Именно там происходит дискуссия о реальности существования Иисуса Христа. Московский и ершалимский миры взаимосвязаны, как взаимосвязаны и события, происходящие в них: добро и зло, жизнь и смерть, любовь и ненависть, свобода и

ответственность, вера и безверие. И не случайно события первой московской и второй ершалимской глав романа, относящихся к разным мирам, связаны между собой большим количеством иногда прямых, а иногда и искаженных параллелей. В обоих мирах действие происходит в великих городах – Москва и Ершалим – причем оба города выступают как в качестве места действия, так и в качестве персонажа; время действия – весна в Москве и Пасха (тоже весна) в Ершалиме; небывалая мучительная жара накрыла оба города; локализация действия на Патриарших прудах в Москве – в Ершалиме дворец первосвященника Каифы. И хотя действие первой главы романа происходит на закате, а второй ершалимской начинается утром и охватывает целый день, но совпадает время трагических событий. Формальной причиной гибели Берлиоза послужило разлитое подсолнечное масло, в Ершалиме же неотвязный аромат ненавистного Пилату розового масла послужил причиной жестокой мигрени и, как следствие, дурного расположения духа Пилата, приведшего к казни Иешуа. Итак, две казни в двух мирах. Одна из них, ершалимская, за веру; вторая, московская, наказание за неверие.

Связывает мир реального и нереального инфернальный потусторонний мир. Для первых двух глав – это Воланд, рассказывающий писателям о событиях, свидетелем которых он был. Инфернальный мир настолько активно и безапелляционно вторгается в повседневную московскую жизнь, что растерянному читателю приходится принимать заданные Булгаковым правила игры. Буквально уже на первых страницах романа уровень необычности зашкаливает: это и небывало жаркий закат, и сверхъестественных размеров очки у Берлиоза, и странное отсутствие людей на Патриарших прудах в измученной жарой вечерней Москве, и необоснованный страх, вдруг охвативший Берлиоза, и явление прозрачного гражданина престранного вида. Подобное нагромождение странностей вводит читателя в мир

фантазмагории, некой карнавальности, создавая амбивалентность восприятия мира, где добро скрывается под маской зла и наоборот. Необычное «вклинивается» в жизнь, причем так органично, что в реальности Воланда и его свиты читатель совершенно не сомневается. Обыденность все время готова к превращению, постоянно может обнаружить свое сверхъестественное содержание. Однако жители столицы 30-х годов не способны поверить в потусторонние силы. Все странности и чудеса персонажи романа пытаются объяснить через известное, тривиальное, шаблонное – пьянство, галлюцинации, провалы памяти.

Реальность, оказывающаяся фантазмагорией и фантазмагория, претендующая на реальность – таков созданный Булгаковым мир «Мастера и Маргариты». В сложной структуре романа доминантой является не изображаемая конкретная действительность, а представление о ней, заключенное в каждой отдельной личности с присущими ей особенностями, соответствующими концепции автора.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Булгаков М. Мастер и Маргарита / М. Булгаков. – Кишинев, 1988. – С. 463-768.
2. Бунин И. О Чехове / И. Бунин // Сочинения: в 9 т. – Т.9. – М., 1967. – С. 191-223.
3. Гетманский И. О. Азбука литературного творчества / И.О. Гетманский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://livelib/ru/work/1000253786>
4. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка: Толково-образовательный / Т. Ф. Ефремова. – М., 2000. – Т.2. – 1088 с.

5. Кант И. Единственно возможное основание для доказательства бытия Бога / И. Кант // Сочинения: в 8 т. – Т.1. – М., 1994, с.298-339.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 14-285.
7. Мягков Б. С. Булгаковская Москва. По следам булгаковских героев / Б. С. Мягков. – М., 1993. – 218 с.

О ВРЕМЕНИ СТРОИТЕЛЬСТВА

АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ АККЕРМАНА _____

Армянский храм Успения св. Богородицы, сохранившийся в г. Белгород-Днестровский, представляет собой прямоугольное в плане сооружение, размером: длина – 26,7 м (по внешнему контуру, без учета западного портика), ширина – 8,4 м. По сторонам от алтарной части – два прямоугольных в плане придела. Апсида: шириной 4,35 м и глубиной: 3,6 м. Над южным входом сооружен притвор, размером: 6,4×6,4 м. Над западным входом находится портик на четырех колоннах.

Дата строительства храма в работах разных исследователей варьируется от XIV- середины XV вв. до 1830-х гг.

«Армянская церковь в Белгороде появилась уже в 1384 г.», утверждал румынский историк Дж. Сируни, опираясь на сведения документального источника, который указывает, что католикос Теодорос (1389-1392 гг.) своим кондаком утвердил предводителем армян Львова архиепископа Ованеса, подчинив его власти также общины Луцка и Манкермана [1, с. 279; 2, с. 87]. Дж. Сируни связывает упомянутый Манкерман с Аккерманом (Белгородом). Но это сопоставление ошибочно [3, с. 65-74; 2, с. 87].

Поэтому первым косвенным историческим свидетельством в пользу существования в Белгороде армянской общины, следует признать грамоту Александра Доброго от -30 июля 1401 г., в которой молдавский господарь позволяет основать в Молдавии армянскую епископию. Особо оговаривается, что главный армянский храм воеводства будет располагаться в престольной крепости Сучавы [4, с. 21-22]. Об армянах Белгорода источник умалчивает.

Тот же Александр Добрый в 1418 г. расселяет 3000 армянских семей по семи молдавским городам. Правда, в источнике не сообщаются их

названия, и неясно: мог ли входить в этот перечень Белгород [3, с. 65-74; 5, с. 26-27].

Однако уже через три года община белгородских армян ясно упоминается в «Записках» Гильбер де Ланнуа 1421 г. Фламандский рыцарь, побывавший в городе с дипломатической миссией, ставит в своем перечислении общину армян на третье место после генуэзцев и влахов [6, с. 440]. Это первое прямое документальное сообщение о существовании в Белгороде общины армян, и первое косвенное указание на вероятность функционирования в городе армянской церкви.

По справедливому замечанию А. Х. Тораманяна еще одно такое не прямое указание содержится в источнике 1460 г. [7, с. 279]. Речь идет о мемориале, который хранится Центральной армянской библиотеке Бухареста. Составитель, епископ Николай (Nisoghos), в преамбуле сообщает, что данная книга была начата им в Яссах, а закончена в «городе Аккерман в году 909 (=1460 г.)» [3, с. 65-74]. Обращает внимание использование церковником в период подчинения города Молдавскому воеводству, именно татарского названия Белгорода (Аккерман/Акчакермен).

Теоретически можно предположить, что коль скоро армянский епископ работал в Аккермане над церковной книгой, то он мог делать это только при храме. Но прямых доказательств тому нет.

В историографии прочно закрепилось мнение, что первое, прямое, недвусмысленное указание на появление в Белгороде нынешней Армянской церкви содержится в сообщении армянского хрониста Гр. Даранагского [7, с. 279]. В 1634 г. он присутствовал на судебном процессе в Константинополе. Представитель турецкого суда, обратившись к армянам-служителям церкви Аккермана, спросил: «Не вы ли последователи тех армян, которых султан Мехмед привез в Константинополь в ссылку из Аккермана? Церковь, которой вы владеете (султан Мехмед) взял у греков и подарил ее вам» [8, с. 18-19].

Несмотря на предельную ясность данного сообщения, А. Х. Гораманян почему-то трактует его, как «упоминание о греческом происхождении нынешней армянской церкви» в Аккермане [7, с. 279]. Но из текста следует, что Мехмед III (1595-1603 гг.) подарил церковь армянам, живущим в Константинополе, а не в Аккермане.

Поэтому первым прямым документальным указанием на существование в городе на Днестре армянской церкви, следует признать свидетельство руководителя миссии католического ордена театинцев, Луиджи Мария Пиду де Сент-Олона. В 1664 г., через 34 года после создания Львовского армяно-католического архидиоцеза, миссия прибыла во Львов, для пропагандистской работы среди украинских армян. В своих отчетах миссионеры рассказывают об «исправлении» ими армянских церковных книг, не отвечавших догмам католицизма, о контроле за изданием новых книг, и т. д. Луи Мария Пиду в 1669 г. буквально сообщает о том, что в Молдавии организованы различные религиозные армянские участки, в каждом из которых находится по одной церкви. Среди прочих «участков», он упоминает и Аккерман, как центр религиозного округа [9, с. 6-7].

На протяжении всего XVIII в. история армянского храма Успения св. Богородицы никак не отражается в письменных источниках. Зато сохранилось несколько планов города второй половины века, на которых отражена планировка храма.

К началу XIX в. относится новый блок документальных источников об армянском храме в Аккермане. Первым из них является подробный отчет о путешествии по Украине и Молдавии, авторства Минаса Бжшкянца, монаха из венецианской армяно-католической Конгрегации Мхитаристов, изданный (на армянском языке) в Венеции в 1820-х гг.: «Путешествие в Польшу и другие страны, где проживают армяне, происходящие от жителей древнего города Ани» [10, с. 25].

Согласно переводу Гр. Авакяна, оставленное М. Бжшкянцем сообщение по поводу Армянской церкви, выглядит следующим образом: «Вновь обновленная опись сокровищницы, записана в 1747 г. (от Р.Х. Гр. Авакян.) в приморском городе Аккерман, в притворах храмов трех святых: Успения св. Богородицы, св. Авксентия и св. Иоанна Богослова» [11, с. 24; 7, с. 279].

В начале января 1829 г. епископом армянской епархии Нерсесом было подано прошение Бессарабскому гражданскому губернатору Е. Н. Голубцову «о достройке армянской церкви в Аккермане». В тексте этого важного документа Нерсес признает, что «неизвестно когда построена армянского исповедания церковь, но судя по преданиям, она издревле существует, полагают, что даже около 300 лет» [1, с. 190-191].

В 1843 г. церковь посетил Юзеф Крашевский, оставив ее описание, которое отражает современный облик храма [13, с. 250-251].

Другим источниковедческим блоком, который традиционно привлекается исследователями к анализу в ходе попыток датировать храм, является свод лапидарных памятников, происходящих из его стен и прилегающих территорий.

По мнению румынского историка Гр. Гойлава, из Белгорода происходит самая старая памятная армянская плита Пруто-Днестровского междуречья. Текст плиты гласит: «Этот крест вырезан в 416 г.» (= 967 г.) [14, с. 3]. Обстоятельства находки неизвестны. Румынский исследователь истории армян, Дж. Сируни, полагает что дата этой плиты «к сожалению, сомнительна» (Siruni 1944: 4). Действительно, согласно документальным и археологическим сведениям, появление средневекового Белгорода относится лишь ко второй половине-к концу XIII в. [15; 16].

Этой плиты не видел на стенах церкви или прилегающей территории, другой румынский исследователь, Гр. Авакян [17, с. 2-16], а также современник Гр. Гойлава, Л. М. Меликсет-Беков, специально изучавший памятные армянские плиты Белгорода [18]. Нет этой плиты и в «Своде

армянских надписей Украины и Молдовы» [19, с. 383-384]. Гр. Авакян, например, прямо утверждает, что опубликованная Гойлавом датировка – результат ошибочной расшифровки [17, с. 75-80].

Тем не менее, информацию этой плиты в своей статье использует А. Х. Тораманян: «есть свидетели более раннего периода» существования культуры армян Белгорода, «в частности, X-XII вв.» Историк архитектуры сознательно дистанцируется от разбора вопроса армянской истории в Белгороде X в., ссылаясь на отсутствие среди исследователей единого мнения по данному вопросу [7, с. 278].

Но уже в следующей, более поздней публикации, автор более категоричен в отношении этой плиты [20, с. 6-31]. Не давая никаких прямых ссылок на первоисточник, и не объясняя, почему эта информация не прозвучала в его ранних работах на ту же тему, автор уже вполне уверенно сообщает, что «самая ранняя плита церкви относится к 967 г.». А. Х. Тораманян утверждает, что «эта плита беломраморная вмурована в северную стену церкви. Судя по тексту описания, сам А. Х. Тораманян этот хачкар на стене храма не видел [20, с. 16-17]. По всей вероятности, в тексте монографии, без ссылки передано более раннее сообщение о данной плите, авторства Гр. Гойлава.

При этом нет уверенности в том, что и сам Гр. Гойлав видел эту плиту в храме или же вообще правильно ее датировал [14, с. 12-13].

К началу XX в. в Армянском храме Аккермана, а также на примыкающей территории и в здании церковно-приходской школы, насчитывалось около сорока плит с армянскими надписями. Из них лишь одна уверенно определяется, как закладная строительная. Остальные являются памятными посвятельными, или надгробными.

А. Х. Тораманян прямо указал на важность данных этих плит в деле решения вопроса о количестве церквей в средневековом Белгороде (Аккермане), времени их функционирования и появления [7, сс. 278, 280].

Л. М. Меликсет-Беков в начале XX в. насчитывает в церкви Успения св. Богородицы и на прилегающей территории (в периметре ограды храма), 38 армянских плит [18, с. 16]. Сегодня в храме в общей сложности насчитывается 16 плит.

Еще 17 плит исследователь насчитал в каменной ограде храма (их заметил еще и Ю. Крашевский) и 8 – в здании церковно-приходской школы, располагавшейся на прилегающей к церкви территории. Из всего числа лапидарных памятников исследователь дает подробный анализ и перевод текста лишь некоторых, представляющих, по его мнению, наибольший интерес. Он обращает внимание, что надписи полны ошибок, как стилистических, так и допущенных при переносе слов. Язык представляет собой смесь книжного с местным диалектом. Содержание могильных надписей шаблонно [18, с. 18].

Особое место среди эпиграфических памятников занимает плита 1699 г., поскольку она единственная, которая относится к типу закладных строительных плит с текстом об окончании строительства церкви св. Авксентия. Именно это обстоятельство и позволило мне в свое время высказать предположение, что нынешняя церковь в Белгороде носила имя данного святого и может быть датирована концом XVII в. [21, с. 43]. Сегодня этот тезис следует признать ошибочным.

В своем обзоре армянских лапидарных памятников Аккермана, румынский исследователь Гр. Авакян отмечает, что из 38 исследованных надписей [9, с. 3], 3 датируются XV в., 5 – относятся к XVII в. (ко второй его половине), 28 – к XVIII в. и 1 – к началу XIX в. При этом, не зафиксировано ни одной плиты, которая относилась бы к XVI в. Он объясняет это тем, городская торговля была внезапно нарушена турецким вторжением 1484 г. и на протяжении последующего XVI в. этот уже провинциальный османский город подвергался регулярным нападениям казаков и поляков, оставаясь весьма беспокойным местом. Но уже в самом

начале XVII в. начинается период войн в самой Армении, вызвавший новый поток эмигрантов, который коснулся, преимущественно, причерноморских городов. В том числе и Аккермана [11, с. 15].

Из всего количества плит XVIII в., максимальное число приходится на 1710-е и 1760-е гг. (по 6 плит). На третьем месте по численности, находятся 1740-е гг. Нет ни одной плиты 1770-х и 1780-х гг.

Анализируя эпитафии могильных плит XVIII в. из Аккермана и окрестностей, Гр. Авакян делает важное наблюдение: большинство эмигрантов происходят из деревень Эриванской губернии, главным образом из села Танакерт. Это свидетельствует о некоторой традиции среди армянских переселенцев в выборе мест поселения [11, с. 18].

Несмотря на столь представительный свод эпиграфических материалов, происходящих из храма, в середине XX в. известный румынский исследователь Х. Дж. Сируни вынужден был констатировать, что «ктиторы армянской церкви в Белгороде, остаются неизвестными» [5, с. 62].

Поэтому больше внимания исследователи уделили анализу сообщения «вновь обновленной в 1747 г. описи сокровищницы» о притворах храмов трех святых: Успения св. Богородицы, св. Авксентия и св. Иоанна Богослова» [11, с. 24; 7, с. 279]. Все рассуждения сводятся к поиску ответа на вопрос: упомянутые названия относятся к трем разным храмам, или трем пристройкам одного храма?

В позитивистском духе интерпретировал текст описи Л. М. Меликсет-Беков, настаивая на том, что таковой является прямым свидетельством существования в Аккермане трех разных храмов. Исследователь указывает на соответствие информации учетной книги с текстами двух плит (1699 и 1703 гг.) установленных в приделах храма, и в которых действительно упоминаются церкви св. Авксентия и св. Иоанна. Сопоставив текст плиты 1699 г. с записью Минаса Бжшкянца, Л. М. Меликсет-Беков приходит к выводу, что церкви св. Авксентия в Белгороде более не существует, она

была упразднена до начала XIX в. (время появления архимандрита в городе, иначе он бы о ней упомянул). Зато ныне существующая церковь Успения св. Богородицы уже точно существовала в 1747 г. [18, с. 8-9].

Ему возражает Гр. Авакян, справедливо замечая, что если бы помимо существующей, в городе были некогда еще и другие церкви, то от них сохранились бы хоть какие-то следы, чего не наблюдается. В подтверждение своего мнения он обращается к свидетельству Мария Луиджи Пиду, который в 1669 г., говорит лишь об одной армянской церкви в Аккермане [11, с. 24; 9, с. 6-7]. Несколькими годами раньше В. Курдиновский попытался объяснить отсутствие материальных следов двух храмов, эрозией береговых склонов, на которых они, возможно, стояли [22]. Аргумент весьма умозрительный.

Гр. Авакян полагает, что в тексте описи идет речь все-таки о строительстве придела, а не церкви. Исследователь полагает, что нет решительно никаких сведений, указывающих на существование в Аккермане трех армянских церквей. В подтверждение он ссылается на слова Луиджи Мария Пиду (1669 г.) о присутствии в Аккермане лишь одной армянской церкви [9; 7, с. 279]. Таким образом, Авакян датирует один из строительных периодов в церкви – возведение южного придела, – 1699 г.

А. Х. Тораманян, указывая, что приделы, как полукультовые сооружения в армянской церковной архитектуре не носили имен храмов, в тексте плиты 1699 г., видит указание на строительство церкви [7, с. 283].

При этом он полагает, что в тексте данной плиты речь идет вовсе не об аккерманской церкви, а о храме св. Авксентия в Сучаве, выстроенной в первой половине XVII в. (!) [7, с. 281]. Это предположение далеко не бесспорно. Время строительства Сучавской церкви не совпадает с датой, указанной на плите. И почему «торговцы и прихожане из Аккермана» построили церковь в Сучаве, а плиту, вырезанную в честь этого события, установили совсем в другой церкви, за много сотен километров?

Но в другой части этой же статьи исследователь предполагает, что плита могла быть установлена по окончании реконструкции все-таки аккерманской церкви (строительство алтаря и притворов) [7, с. 291]. То есть, в тексте описи имеются в виду не притворы трех церквей, а малые приалтарные ризницы ныне существующего храма [7, с. 285].

Существование в городе, во всяком случае, в османский период, лишь одного армянского храма, предполагает и современная молдавская исследовательница М. Е. Шлапак, высказывая мысль, что нынешний храм носил имя св. Авксентия, а позже получил еще два престола: в честь св. Иоанна и в честь Успения св. Богородицы [23, с. 74].

Такие исследователи истории армянского храма в Белгороде, как Ф. Кирика, В. Курдиновский [22], также настаивают на существовании здесь трех храмов. Два из них (св. Авксентия и св. Иоанна) могли быть упразднены в связи с переселением большинства армян в Григориополь в 1792. В частности, Ф. Кирика предположил, что после их упразднения престолы церквей св. Иоанна и св. Авксентия были перенесены в нынешнюю церковь, где для них были выделены отдельные алтари. По мнению этого исследователя, с данного момента церковь стала трехпрестольной (а значит, подверглась существенной реконструкции). Перенос престолов мог состояться где-то в конце XVIII в., но не позже 20-х гг. XIX в. То есть, в период между составлением описи сокровищницы и визитом М. Бжшкянца в Аккерман [22].

Историк архитектуры А. Х. Тораманян переселение армян в Григориополь считал весьма сомнительным поводом для упразднения двух церквей. Датируя 1699 годом реконструкцию алтарного блока нынешней церкви, более раннюю часть сооружения-он выделял в нефе (XV в.) [7, с. 285].

На факте некогда проведенной реконструкции восточной части храма настаивал и В. Курдиновский. Но только не всей одновременно, а лишь больших боковых приделов. Его мнение основывалось на чисто

планировочных особенностях этих двух боковых построек: коль скоро они выведены от апсиды в стороны, находятся вне ее пределов, то и созданы они позже нее [7, с. 286].

В непосредственной связи с переселением армян из Григориополя в Аккерман в первой трети XIX в., ставил факт основания храма и П. Н. Батюшков. Он полагал, что церковь могла появиться после 1831 г., поскольку армяне должны были «вслед за переселением соорудить и церковь» [24, с. 82].

Действительно, в 1831 г. армянская община открыла в Аккермане начальную школу, которая располагалась на прилегающей к нынешней церкви территории [24, с. 159]. Но о строительстве храма в этот момент говорить не приходится. Это не согласуется с более ранними сообщениями Нерсеса [12, с. 190-191] и М. Бжшкянца [7, с. 279-280].

Опираясь на свидетельство последнего, П. Н. Батюшков также пришел к выводу об изначальном существовании в городе сразу трех церквей, две из которых не сохранились. Впервые Батюшков публикует фотографию южного фасада церкви. Историк одним из первых вводит в научный оборот переводы текстов мраморных плит XV в. (и ошибается на год при датировании обеих) [24, прим. 29].

Весьма осторожно выразился по поводу времени появления в Аккермане нынешней армянской церкви и А. А. Кочубинский. Специально храмом он никогда не занимался, но назвал постройку «свидетельницей турецкой эпохи» [25, с. 21]. Как известно, «турецкая эпоха в Белгороде (Аккермане) продолжалась с 1484 по 1806 гг.

Скудость источниковедческой базы, по мнению Л. М. Меликсет-Бекова, не может позволить решить вопрос о времени основания нынешнего армянского храма. Само сооружение он не находит привлекательным «своим наружным видом». Что касается времени основания церкви, автор не говорит об этом ничего определенного,

ссылаясь на «отсутствие документов и вещественных памятников» [18, с. 13].

Но при этом он подчеркивает, что некое культовое сооружение в Белгороде должно было существовать уже в XV в. (не обязательно данный храм), поскольку надгробные плиты (каковыми их считает исследователь) 1446 и 1474 годов дают ясное указание на присутствие в Белгороде армянской общины в этот период [18, с. 5].

Это перекликается с мнением А. Дж. Сируни, который теоретически относил возможность появления первой церкви армянской общины в Белгороде едва ли не к 1384 г., когда Теодорос назначил архиепископом армян Львова, подчинив ему также армян Аккермана. Но румынский историк не настаивает на том, что та церковь могла сохраниться до наших дней [26, с. 68-73].

По поводу неопределенности в поисках даты основания нынешней церкви высказался также и Гр. Авакян, заметив, что неизвестно не только когда она была выстроена, но и кем. Довольно неожиданным является его утверждение о том, что «в архитектуре местной армянской церкви нет и тени влияния армянского духа» [11, с. 27- 30].

Основываясь скорее на интуиции, чем на фактических доказательствах, исследователь, все-таки, выдвигает свою версию датировки церкви: «Ее положение ниже поверхности земли, солидная толщина стен, общий вид, напоминающий форму корабля, свидетельствуют, с одной стороны, об основании ее в эпоху, предшествующую появлению в Аккермане генуэзцев, примерно в эпоху татарского владычества в Аккермане» т.е., в XIV в. [11, с. 27; 19, с. 72]. Добавляя при этом, с определенной степенью уверенности, что, во всяком случае, в первой половине XV в., храм уже точно существовал, поскольку на его стенах зафиксированы плиты с соответствующими датами (1446 и 1474 гг.). Правда, оговорившись, что неизвестно как скоро после основания церкви они были вмонтированы в ее стены.

Появление армян в средневековом Белгороде румынский исследователь рассматривает в тесной связи с львовской армянской общиной. Тесные торговые отношения Белгорода и Львова хорошо отражены в письменных источниках и давно известны. Армяне Львова уже в 1344 г. получают от Казимира III право на владение национальными судами. А появляются они в этом городе, видимо, уже в XIII в. На этом основании Гр. Авакян допускает, что армянская община могла появиться в синхронный период и в Белгороде [27, с. 72].

Косвенным подтверждением тому, по мнению исследователя, являются нумизматические находки в Аккермане. Речь идет о бронзовых монетах из столицы Киликийской Армении, города Сис, выпущенных армянским царем Хетумом I, которые были найдены на берегу лимана, в районе цитадели. Этот царь правил Киликийской Армение в течение 45 лет (1226-1270 гг.). Гр. Авакян делает вывод, что подобные находки свидетельствуют о высокой роли армян как торговцев в этом регионе уже во второй половине XIII в. [27, с. 72].

Несколько увереннее по поводу времени основания храма Успения св. Богородицы высказывается А. Х. Тораманян. Он акцентирует внимание на том, что существенным свидетельством в деле определения даты появления нынешнего храма является свидетельство хрониста XVII в. Гр. Даранагского, следуя в этом за А. Дж. Сируни. Он высказывает версию о перестройке предполагаемого старого греческого храма после передачи его армянам во времена султана Мехмеда III [7, с. 279].

При этом удивительно, что, будучи архитектором по специальности, основные выводы по строительной периодизации храма, А. Х. Тораманян строит на основании анализа преимущественно документальных исторических сведений. В качестве единственного архитектурного аргумента в пользу существования в основе плана нынешней церкви раннего греческого храма, приводится факт ее полуподземного расположения. Появление же раннего, греческого храма, исследователь

теоретически относит к 80-90-м гг. XV в. Ведь только после захвата города турками, как считает автор, представители христианских общин могли строить по луз аглуб ленные церкви (символ доминирования исламской власти) [7, с. 280]. Подводя итоги, исследователь делает несколько неожиданный вывод: «сравнительный архитектурный анализ памятников позволили проследить путь развития архитектуры церкви от первоначального типично молдавского планировочного решения церкви XV-XVIII вв. до армянского, с особо развитым алтарным блоком» [7, с. 292].

В результате остается непонятной позиция автора: какая именно церковь рассматривается им в качестве предшественника нынешней Армянской в Белгороде- Днестровском: греческая или молдавская?

В более поздней работе автор уже четко датирует время строительства нынешнего храма концом XV – серединой XVI вв., опираясь на более позднее (1634 г.) сообщение Гр. Даранагского [20, с. 10].

Таким образом, разные мнения по поводу даты строительства памятника высказывались, начиная с последних десятилетий XIX в. Но все накопленные за столетие аргументы не показали убедительными коллективу авторов «синоптического» историко-архитектурного издания: «Памятники градостроительства и архитектуры УССР», где по поводу армянского храма Белгорода значилось: «Точная дата постройки не установлена».

Одним из последних исследователей, который снова затронул вопрос строительной периодизации армянского храма Белгорода, является молдавский историк архитектуры Т. П. Нестерова [28].

Обследовав храм, она нашла его очень простым в плане, но с явными признаками перестроек алтарной части и удлинения объема на запад. Т. П. Нестерова выделяет контур прямоугольного, первоначального храма. Его «простые» пропорции исследователь считает «типичными» для местной

молдавской культовой архитектуры XV-XVIII вв., ссылаясь на работу А. Х. Тораманяна.

Учитывая широкий диапазон датировки т.н. «молдавского» храма, Т. П. Нестерова обозначает «единственный критерий» его более точного датирования – факт заглубленного расположения храма. Именно это позволяет автору видеть в сооружении постройку второй половины XIV – первой половины XV вв. [28].

Итак, по итогам обзора письменных и эпиграфических источников можно сделать следующие выводы. Армянская община в средневековом Белгороде могла появиться в городе уже в 1380-х гг., но точно там существовала в 20-х годах XV в. Вероятно, некий армянский храм был в городе уже в 1446 г., но вряд ли в тех стенах, которые существуют сегодня.

По всей видимости, после завоевания города турками, армянская община Белгорода резко сокращается и приходит в упадок. Это общая региональная тенденция, характерная и для армянских общин Крыма [29, с. 42]. Поэтому отсутствие армянских лапидарных памятников данного столетия и в Белгороде, не является отражением сугубо местных исторических событий.

На протяжении всего XVI в. армянской общины в Белгороде, скорее всего, не существует. Ни о каком строительстве храма в данный период говорить не приходится. В отношении нынешнего здания точно можно говорить о том, что оно существовало уже в 1650-х гг. В 1770 г. храм представляет собой удлиненное с востока на запад сооружение, с премыкающим в западной части к южной стене, притвором.

Наконец, на последнем этапе армянский храм претерпевает последнюю существенную реконструкцию: во втором десятилетии XIX в. церковь расширяется на запад. Во дворе, к югу, в 1831 г. появляется церковно-приходская школа.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Тораманян А. Х. К вопросу об армяно-молдавских архитектурных связях (XIV- XIX вв.) / А. Х. Тораманян // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1972. – № 2. – С. 193-212.
2. Григорян Гр. Армянские надписи Киевского собора святой Софии / Гр. Григорян // Историко- филологический журнал. – Ереван, 1979. – № 4. – С. 85-93.
3. Siruni H. Dj. Cronica armenilor din Jările Române. Partea II. (sec. X-XIII) / H. Dj Siruni // Ani (revista cultură armeană). – anul I, vol. II, aprilie. – București, 1936. – P. 65-74.
4. Documenta Romaniae Historica (DRH). A. Moldova (1384-1448) [întocmit de C. Cihodaru]. – Vol. I. – București, 1975. – 608 p.
5. Siruni H. Dj. Armenii în viața economică a Țărilor Române / H. Dj. Siruni. – București, 1944.
6. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399-1450 гг. (Текст и археографическое вступление) / Ф. К. Брун // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 433-465.
7. Тораманян А.Х. О некоторых армянских архитектурных памятниках Белгород-Днестровска /А. Х. Тораманян // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1970. – № 2. – С. 278-292.
8. Siruni H. Dj. Armenii în România (eu prilejul unui centenar) / H. Dj. Siruni. – București, 1940. – P. 16-19.
9. Avakian Gr. Inscipjile armenești din Cetatea-Albă / Avakian Gr. // Revista Istorică. – București, 1923. – anul IX, Nr. 7-9. – P. 2-16.
10. Саргсян Т. Из истории армян Сирета / Т. Саргсян // Анив. – Москва, 2012. – С. 23-29.

11. Авакян Гр. Критическая история аккерманских армян (до XIX в.) / Гр. Авакян. – Аккерман, 1922. – 34 с.
12. Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений (сборник статей и материалов) / [сост. К. Хачатрян, О. Алексанян]. – Ереван: Ин-т истории, 2012. – 223 с.
13. Kraszewski I. I. Descrierea Cejătii Albe / I. I. Kraszewski // Călători poloni în Jările Române. – Bucureșt : Ed. Cultura națională, 1930. – P. 245-253.
14. Goilav Gr. Bisericile Armene de prin țările române / Gr. Goilav. – București, 1912.
15. Руссев Н. Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII-XIV вв. / Н.Д. Руссев. – Кишинев : ВАИИ, 1999. – 240 с.
16. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.) / А.А. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1986.
17. Avakian Gr. Rectificări și adăogiri: Cetatea Alba / Gr. Avakian // Ani (revistă de cultură armeană). – București, 1936. – anul I, vol. III, iulie. – P. 76-80.
18. Меликсет-Беков Л. М. Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии) / Л. М. Меликсет-Беков. – Тифлис, 1911. – 40 с.
19. Григорян Г. Свод армянских надписей (на армян, яз.) / Г. Григорян. – Т. VII (Украина, Молдова). – Ереван, 1996.
20. Тораманян А. Х. Из истории строительной деятельности армян в Молдавии / А. Х. Тораманян. – М. : Внешторгиздат, 1991. – 208 с.
21. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства / А. В. Красножон. – Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2012. – 414 с.
22. Кирика Ф. Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии / Ф. Кирика // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. – Кишинев, 1918. – Вып. 10.

23. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества) / М. Е. Шлапак. – Кишинев : ARC, 2001.
24. Батюшков П. Н. Бессарабия (историческое описание) / П. Н. Батюшков. – СПб, 1892. -96 с.
25. Кочубинский А. А. Тира-Белгород-Аккерман (и его новая лапидарная надпись от 1454 г.) /А. А. Кочубинский // ЗООИД. – 1901. – Т. 23. – С. 79-178.
26. Siruni H. Dj. Cronica armenilor din Jarile Romane. Partea I. (sec. X-XIII) // Ani (revista cultura armeană) / Siruni H. Dj. – București, 1935. – anul I, vol. I, decembrie. – P. 68-73.
27. Avakian Gr. Cetatea Alba (zece ani dela realipire) 9 aprilie 1918 – 9 aprilie 1928 / Avakian Gr. – București : Fundatia cultural principele Carol Caminul cultural Cetatea Alba. – 1928. – 192 p.
28. Nesterova T. Arhitectura ecclziastica din chilia și Cetatea Alba. Revaluari de datare și interpretare / T. Nesterova // Arta. – Chișinău. – 2010. – P. 22-33.
29. Саргсян Т.Э., Петросян М.В. Крым: монастырь Сурб-хач / Саргсян Т.Э., Петросян М.В. – Симферополь : ЧП «Предприятие Феникс». – 2008. – 144 с.

**УЧАСТЬ О. І. ГЕОРГІЄВСЬКОГО
У РЕФОРМУВАННІ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Діяльність О. І. Георгієвського збіглася з виключно важливим етапом трансформації суспільно-політичного ладу Російської імперії в період проведення олександрівських реформ і з подальшою модернізацією держави в 60–90 рр. ХІХ ст. Він пройшов шлях від викладача Рішельєвського ліцею в Одесі, видавця регіональної періодики до голови Вченого комітету Російської імперії, сенатора, залишив по собі цінну інтелектуальну спадщину, що складається з історичних праць та публіцистичних творів.

В історичній літературі існують вкрай нечисленні і фрагментарні дослідження інтелектуальної біографії О. І. Георгієвського. Дореволюційні автори, приділяючи велику увагу генезису освітньої системи Російської імперії, згадували про державну службу О. І. Георгієвського в МНП. Так, у «Історичному огляді діяльності міністерства народної освіти» (складеному С. В. Рождественським), приділено увагу внеску О. І. Георгієвського у розвиток системи народної освіти. У роботі простежується його кар'єрний ріст, висвітлено діяльність О. І. Георгієвського як голови Вченого комітету МНП, участь у роботі різних комісій [5]. Автори цього періоду підкреслювали значну роль О. І. Георгієвського у розробці та становленні системи класичної і реальної освіти [1], [10, с. 546]. В радянській історіографії, присвяченій розвитку народної освіти другої половини ХІХ ст., О. І. Георгієвський також розглядався як один з головних творців класичної системи освіти, підкреслювалась його роль у реформі вищих навчальних закладів, при цьому його діяльність оцінювалась, переважно, як реакційно-охоронна [2], [7]. Сучасна українська та російська історіографії піддалися

переоцінці діяльність О. І. Георгієвського в якості творця класичної системи освіти. Не настільки однозначно негативними, в порівнянні з періодом радянської історіографії, виглядають його реформи в галузі становлення класичних начал у середній і вищій освіті Російської імперії [9, с. 26]. Більш глибокому аналізу піддалася його робота з підготовки та впровадження університетського статуту 1884 р. [6].

У зв'язку з цим, метою статті є аналіз діяльності О. І. Георгієвського з реформування середньої освіти Російської імперії у 60 – 70 рр. XIX ст.

Важливим напрямом роботи міністерства народної освіти на початку 60-х рр. XIX ст. стало перетворення середніх навчальних закладів. Модернізація економічного розвитку країни пред'являла нові вимоги: науково-технічний прогрес, зростання промислового виробництва, торгівлі вимагали підготовки відповідних фахівців. Прискорення темпів капіталістичного розвитку держави було нерозривно пов'язано з розвитком системи професійної освіти.

Початок реформи середньої освіти було покладено при міністрі О. В. Головніні. Багато в чому ці перетворення були спрямовані на створення освітньої системи, подібної до тієї, що існувала в Західній Європі. У результаті реформаторської діяльності О. В. Головніна в листопаді 1864 р. в Російській імперії був прийнятий новий статут гімназій, який розділив їх на класичні та реальні. Особливістю статуту був той факт, що установа класичних та реальних гімназій відбувалася за вибором місцевих товариств з урахуванням регіональних потреб. Однак на практиці цей вибір здійснювався безпідставно. Відзначимо також, що згідно зі статутом, реальні гімназії не давали права вступу до університету, що дуже скоро призвело до скорочення їх числа.

Новий етап реформ у сфері середньої освіти був пов'язаний з приходом у 1866 р. на посаду міністра народної освіти Д. А. Толстого. На його думку, статут 1864 р. був недостатнім заходом для утвердження основ

класичної освіти, в необхідності впровадження якого він був повністю переконаний. У зв'язку з цим було розпочато серйозну розробку теоретичних основ майбутньої реформи. Для цього у Вчений комітет МНП були запрошені фахівці: академік П. А. Чебишев, П. М. Леонт'єв, О. І. Георгієвський, О. О. Серно-Солов'євич [5, с. 518]. Відмінною рисою реформ, що здійснювалися під керівництвом А. Д. Толстого, був той факт, що він не виносив, на відміну від свого попередника О. В. Головніна, перетворень, які готуються, на суд громадської думки. Він вважав за краще остаточне вирішення серйозних питань готувати в тісному колі фахівців. До такого роду фахівців відносився і О. І. Георгієвський. Слід підкреслити, що А. Д. Толстой, в силу свого характеру, прагнув все «схоплювати швидко і легко» [8, с. 175]. О. І. Георгієвському ж були властиві ґрунтовність і навіть педантичність у вивченні будь-яких доручених питань. «Це був невтомний і сумлінний працівник, гаряче відданий справі і який чесно служив їй ... До честі Георгієвського відноситься, що він відстоював свої думки з чудовою твердістю, усуваючи всілякі міркування про те, чи може це зашкодити йому чи ні, він знав собі ціну і тримав себе незалежно» [8, с. 175].

До березня 1869 року за найактивнішої участі О. І. Георгієвського було розроблено детальний перелік необхідних перетворень для класичних та реальних гімназій. Всі вони були передані на розгляд спеціально створеної 27 березня 1870 р. комісії з проведення реформи під керівництвом графа С. Г. Строганова. Після тривалих суперечок у Державній раді 30 липня 1871 р. реформа була затверджена Олександром II. Згідно з новим гімназичним статутом рішуча перевага віддавалася класицизму. Колишні класичні гімназії тепер називалися просто гімназіями. У них збільшувалася кількість навчальних годин, відведених на вивчення грецької та латинської мов. Тільки закінчення повного гімназичного курсу давало можливість продовжити навчання в університеті. Реальні гімназії перейменовувалися в реальні училища, заняття в них повинні були бути регламентовані новим

статутом, який пропонувалося розробити. Колишній міністр народної освіти О. В. Головнін відзначав значний внесок О. І. Георгієвського у справу реформування середніх навчальних закладів. У січні 1871 р. він писав: «Протягом нинішньої зими до Державної ради будуть внесені ...проекти: статуту про книговидання... і статутів гімназій, тобто власне класичних училищ, складені Георгієвським за ідеями Каткова і Леонт'єва» [4, с. 487].

Наступною проблемою, до вирішення якої приступило МНП під керівництвом Д. А. Толстого, було завдання з підготовки та впровадження нового статуту реальних училищ. По мірі розробки проекту, на підставі європейського досвіду та з урахуванням місцевих реалій ним вносилися корективи щодо терміну навчання в училищі. Однак цілий ряд питань, як і раніше, в суспільстві викликав серйозні суперечки. Гаряче обговорювалися питання про терміни навчання, можливості вступати до університетів після закінчення реальних гімназій, про необхідність вивчати в них латинську мову, про те, які гімназії відповідають більшою мірою реаліям і потребам сучасності. У цьому зв'язку міністр освіти вважав за необхідне вивчити досвід установи та функціонування реальних училищ у провідних країнах Західної Європи. Для цього О. І. Георгієвський був відряджений у червні 1871 р. за кордон. Найбільший інтерес для вивчення представляла німецька модель середньої освіти. Результати цієї поїздки були докладно викладені О. І. Георгієвським у статті «Про реальну освіту в Пруссії, Саксонії, Австрії, Баварії та Швейцарії» [3]. Ця стаття дає можливість судити не тільки про досвід зі створення європейської моделі реальної освіти. Вона представляє інтерес, перш за все, як цінне джерело для вивчення бачення необхідних реформ і перетворень у системі народної освіти Російської імперії з точки зору О. І. Георгієвського. У період свого перебування в Західній Європі автор познайомився з діяльністю провідних реальних навчальних закладів, з думками їх кращих викладачів. Крім того, О. І. Георгієвський запропонував їм ознайомитися з вітчизняним проектом реформи і дати йому оцінку.

Аналізуючи бесіди з викладацьким корпусом, автор особливу увагу приділяв питанням, які найбільш цікавили російську громадськість. Так, у розмові з директором Бреславльського євангелістичного середнього училища Теодором Бахом обговорювалося питання про тривалість навчання. На думку доктора Баха, реальні училища в Пруссії через тривалість навчання (8–9 років) не відповідають потребам населення. У зв'язку з цим намітилася тенденція до устрою середніх міських училищ із скороченим до 6 років строком навчання [3, с. 99]. Цей досвід пропонував врахувати О. І. Георгієвський при розробці вітчизняного статуту реальних училищ. Особисто ознайомившись з програмами курсу реальних училищ в Пруссії, О. І. Георгієвський спростував поширену в Росії думку, що в них переважають точні науки. «Із 245 обов'язкових уроків 44 % припадало на частку мов (німецьку, французьку, англійську)» [3, с. 193]. У той же час у викладанні природничих наук ним помічені серйозні проблеми: один і той же вчитель викладає декілька предметів, майже немає вчителів, які прослухали ці курси в університеті. З багатьох предметів відсутні підручники. «Черпає воду решетом, хто хоче вчитися без книги», – цитував О. І. Георгієвський латинську приказку [3, с. 118].

У своїй статті О. І. Георгієвський відзначав з якою увагою й докладністю відносяться в Пруссії до даних статистичного шкільного обліку, підкреслюючи, що ці «дані збираються з високою ретельністю, нерідко звертаючи увагу на такі подробиці, яких не вимагає і міністерство» [3, с. 102]. Безумовно, це спостереження стало в нагоді пізніше, коли в 1875 р. при міністерстві народної освіти було встановлено особливе статистичне відділення, зобов'язане збирати статистичні відомості в підвідомчих навчальних закладах, аналізувати їх і складати звіти для Вченого комітету. О. І. Георгієвським було ґрунтовно вивчено і питання про можливість вступу після закінчення реальних навчальних закладів до університетів. Спираючись на статистичні дані, а також на думку багатьох

викладачів, ним був зроблений висновок про невеликий відсоток бажаючих продовжити навчання у вищих навчальних закладах. Однак, як позитивний приклад, вченим наводиться практика Цюріхської кантонської школи, учні якої після її успішного закінчення могли вступати до Цюріхського політехнічного університету.

Серед безлічі зустрічей з викладачами і директорами європейських навчальних закладів О. І. Георгієвський виділяв декількох, чия думка в найбільшій мірі збігається з його баченням системи реального освіти. Серед них – директор Бреславльського реального училища 1 розряду доктор Гепфнер. На його думку, для блага суспільства реальні і класичні гімназії повинні зазнати змін. Так, у класичних гімназіях необхідно більшу увагу приділяти вивченню математики, фізики, креслення, а в реальних – латинської мови [3, с. 115].

Особливу увагу в своїй роботі О. І. Георгієвський приділяв бесіді із заслуженим ректором Празького політехнічного інституту професором Коржисткі, думку якого щодо майбутнього випускників реальних училищ він повністю поділяв. О. І. Георгієвський писав про те, що учні, які отримали реальну освіту, в подальшому, стаючи директорами фабрик, інженерами, засновниками та власниками промислових і торгових підприємств, потрапляють у нове соціальне середовище де їм буде не вистачати основ класичної освіти. Професор Коржисткі для усунення цього недоліку пропонував у молодших класах реальних училищ вивчати загальні предмети, а спеціалізацію здійснювати тільки в старших класах. О. І. Георгієвський підкреслював, що ці ж пропозиції містяться і в міністерському проекті. Однак при всій повазі до думки співрозмовника, О. І. Георгієвський помічав, що не всі пропозиції професора можна застосувати в Росії. Так, занадто завищені вимоги до знань бажаючих вступити до реальних навчальних закладів, виділено недостатньо годин для вивчення англійської мови. Всі ці недоліки якраз і повинна була, на думку

О. І. Георгієвського, компенсувати реформа реальних навчальних закладів, запропонована міністерством народної освіти Російської імперії.

О. І. Георгієвський неодноразово підкреслював хибність поглядів, за якими класична освіта вважалася застарілою, а реальна найбільш відповідає сучасним життєвим вимогам. Аналізуючи статут австрійських гімназій 1871 р., де позначена явна перевага у бік вивчення латинської та грецької мов, він писав: «Так-то справедливі нерідко повторювані у нас запевнення, ніби-то в даний час в Західній Європі класична школа віджила свій час, і древні мови все більше витісняються з неї реальними предметами» [3, с. 193]. Відстоюючи позицію про необхідність серйозних базових класичних знань для всіх учнів, він спирався на позиції та думки кращих європейських вчених і викладачів того часу. Директор реального училища у Відні доктор філософії та медицини Вейзер помічав, що багато студентів класичних навчальних закладів виявляються кращими учнями в політехнічних інститутах [3, с. 184]. Йому вторив і директор мюнхенської політехнічної школи доктор Бауернфейнд, відзначаючи, що випускники класичних гімназій повинні більшу увагу приділяти точним предметам в перші два роки навчання, але згодом вони далеко випереджають у знаннях реалістів [3, с. 207]. Висновок про те, що «гуманістична освіта є найбільш надійним ґрунтом для спеціальної технічної освіти», робив директор базельської училищної ради професор Фішер-Більфінгер [3, с. 218]. Професор Болей, знаменитий швейцарський хімік, помічав, що класичні гімназисти швидше вникають у проблеми. Ці висловлювання були приведені О. І. Георгієвським з метою підтвердити і своє тверде переконання в необхідності ґрунтовних класичних знань. Пояснював автор у своїй статті і причини обережного ставлення багатьох фахівців до таких наук, як фізика чи хімія. На його думку, багато хто з фахівців не ратував за введення в класичних гімназіях цих предметів. Проте він зазначав, що це відбувалося не з зневажливого ставлення до них. Головною причиною був їх постійний розвиток

у зв'язку з новими науковими відкриттями. І тому від гімназійних вчителів потрібно ознайомлення з сучасним станом науки, в іншому випадку це могло б призвести до необ'єктивного, застарілого викладу матеріалу [3, с. 221].

На закінчення статті автор, підсумовуючи і аналізуючи результати своєї поїздки, прийшов до висновку, що в Європі не схильні порівнювати класичну і реальну освіту, постійно відзначаючи той факт, що остання служить досягненню, перш за все, практичних цілей. З іншого боку, увага до мовознавства в цих навчальних закладах є загально визнаною необхідністю. Найбільшою популярністю користуються ті навчальні заклади, де можна в перший період навчання отримати хороші загальні знання, а в старших класах – прикладну освіту. Реальні училища повинні при необхідності дозволяти продовжити навчання у вищих спеціальних закладах. А термін перебування в них повинен бути меншим, порівняно з гімназіями класичними. Всі ці особливості, на погляд О. І. Георгієвського, і були враховані в проекті реформи, розробленої міністерством народної освіти Росії. Ознайомлення провідних представників західноєвропейської освіти з навчальною реформою в Росії також показало, на думку О. І. Георгієвського, повне схвалення ними цих починань. Особливо він підкреслював думку про те, що «навчальна реформа, яка покладає в основу всякої вищої наукової освіти повну класичну, була скрізь відмічена як великий крок вперед» [3, с. 223]. З приводу реальної освіти О. І. Георгієвський стверджував: «Для Росії подібні училища були б істинним благодіянням, бо колишні їхні вихованці, вступивши на терени промислової діяльності і перебуваючи в постійних зносинах з робочим населенням, надали б саме благодотворне сприяння піднесенню матеріального його добробуту і облагороджуванню його звичок і схильностей» [3, с. 237].

Таким чином, підводячи підсумок діяльності О. І. Георгієвського з реформування середніх навчальних закладів у 70-ті роки XIX століття, відзначимо ґрунтовність їх підготовки і глибину проведених нововведень.

Багато в чому завдяки копіткій роботі О. І. Георгієвського були розроблені гімназійний статут 1871 року і статут реальних училищ 1872 року. Ці документи заклали фундамент для утвердження класичних засад в середній освіті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Алешинцев И. А. История гимназического образования в России (XVIII – XIX в.) / И. А. Алешинцев. – СПб. : Издание О. Богдановой, 1912. – 362 с.
2. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России 2-ой половины XIX в. / Ш. И. Ганелин. – М. : Учпедгиз, 1954. – 304 с.
3. Георгиевский А. И. О реальном образовании в Пруссии, Саксонии, Австрии, Баварии и Швейцарии / А. И. Георгиевский // Журнал министерства народного просвещения. – 1871. – № 12. – С. 97-237.
4. Головнин А. В. Записки для немногих / А. В. Головнин. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского Института истории РАН : Нестор-История, 2004. – 576 с. – [Библиотека журнала «Нестор». – Т. X.].
5. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения / сост. С. В. Рождественский. – СПб. : Изд-во министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.
6. Колесников В. И. Формирование системы управления университетами в России / В. И. Колесников, Ю. Г. Круглов, Е. В. Олесеюк // Педагогика. – 2003. – №2. – С. 48-54
7. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60 годы XIX века / В. З. Смирнов. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1954. – 312 с.
8. Феоктистов Е. М. Воспоминания. За кулисами политики и литературы. 1848 – 1896. / Е. М. Феоктистов ; ред. и прим. Ю. Г. Оксмана. – Л. : Прибой, 1929. – 428 с.

9. Чесноков И. В. Министерство народного просвещения и историческая наука в России в 80- первой половине 90-х годов XIX века : Автореф. дисс. канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «Отечественная история» / В. И. Чесноков. – Воронеж, 1998. – 27 с.
10. Шмидт Е. К. История средних учебных заведений в России / Е. К. Шмидт // Журнал министерства народного просвещения. – 1878. – Ч. 198. – С. 529-560.

**ТЕРРОРИСТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ
ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ_____**

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) давно признаны эффективным инструментом содействия делу мира, безопасности и стабильности, укрепления демократии, социальной сплоченности граждан, надлежащего управления и верховенства права на национальном, региональном и международном уровнях. ИКТ также используются для содействия экономическому развитию общества, повышению эффективности социальной политики, развитию политической культуры граждан.

Негативный момент развития ИКТ – возможность их использования для нарушения международного мира и безопасности, совершения преступлений, подготовки и осуществления террористических актов, распространения террористической идеологии и практики разрешения противоречий общественного развития.

Украина, «інтегруючись у європейський процес, не може бути осторонь проблем сучасних міждержавних відносин. Тероризм – одна з них, отже, своєрідним каталізатором розвитку цієї проблеми в Україні може стати її відкрита зовнішньополітична діяльність».¹⁾

Как следует из определения терроризма, данного в Законе Украины «О борьбе с терроризмом», «Терроризм – общественно опасная деятельность, состоящая в сознательном, целенаправленном применении насилия путем захвата заложников, поджогов, убийств, пыток, запугивания населения и органов власти или совершения иных посягательств на жизнь или здоровье ни в чем ни повинных людей либо угрозы совершения преступных действий с целью достижения преступных целей».²⁾

Сегодня наряду с привычными типами террористических группировок действуют организации нового типа, со значительно менее выраженной националистической или идеологической идентичностью.³⁾

Терроризм нового типа получил название «терроризм в прямом эфире» или «информационный терроризм». Его цель – не только уничтожение представителей политической элиты, но и дезорганизация и запугивание всего общества. Информационный терроризм – это форма негативного влияния на личность, общество и государство всеми видами информации. Его цель – ослабление конституционного строя.⁴⁾

Все чаще информационный терроризм направляется на простых граждан, а не, как было раньше, на соответствующие руководящие системы.⁵⁾ А уже простые граждане выражают свое недовольство властью, не способной их защитить от проявлений терроризма.

По имеющимся данным, в настоящее время в 70 странах насчитывается около тысячи групп и организаций, использующих в своей деятельности методы террора.⁶⁾ Бурный научно-технический прогресс вооружил террористические организации новыми технологиями в ядерной, биологической, химической, информационной сфере, которые, по их замыслу, позволят осуществить человеконенавистнические цели.

Среди исследователей проблем терроризма нет единодушия относительно трактовки сущности терроризма, в частности, международного. Так, одни исследователи делают акцент на средствах, способах деяния – осуждают преступные и антигуманные. Для других – главным оказывается мотивация, побудительные причины противозаконного деяния.⁷⁾ Как считает Ф. Ильясов, «терроризм – это убийство, запугивание мирного населения, оказание психологического давления, используемые ради достижения экономических и социальных целей».⁸⁾

Исключительно большую опасность в современных условиях представляет технологический терроризм, включающий в себя

информационный терроризм (кибертерроризм, биотерроризм, «ядерный терроризм») и возможное использование расщепляющихся ядерных материалов и химического оружия.

Информационно-коммуникационные технологии приобретают свойства оружия, поражающие свойства которого будут возрастать по мере дальнейшего совершенствования ИКТ, расширения их повсеместного использования, развития информационной инфраструктур общества и государства, информатизации вооружения и военной техники.⁹⁾

Современные информационные технологии интенсивно используются для подготовки, планирования и осуществления террористических актов, вербовки новых членов террористические организации, пропаганды экстремистской, в том числе, террористической идеологии.¹⁰⁾

Новой тенденцией в эволюции терроризма стал кибертерроризм. Его политическая цель – нагнетание общественной напряженности, страха, дестабилизация обстановки, дискредитация официальной власти. Фактической целью его атак выступают компьютерные системы управления критической инфраструктурой, то есть транспортом, атомными электростанциями, водоснабжением и энергетикой.¹¹⁾

Выработкой механизмов решения вопросов киберпреступности занимаются такие организации, как Форум по управлению Интернетом, образованный по итогам Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества, Международный союз электросвязи, ряд негосударственных организаций, экспертное сообщество.

Специфика информационного терроризма не в физическом уничтожении людей, ликвидации материальных ценностей, разрушении жизненно важных объектов, а в нарушении работы информационно-коммуникативных сетей. Сети министерства обороны США выдерживают шесть миллионов хакерских атак в день.¹²⁾

Система Internet, связавшая компьютерные сети по всей планете, изменила правила, касающиеся современного оружия. Анонимность, обеспечиваемая InternetoM, позволяет террористу стать невидимым, как следствие, практически неуязвимым и ничем (в первую очередь жизнью) не рискующим при проведении преступной акции.¹³⁾

Специалисты полагают, что в мире высоких технологий уже сейчас возможны неординарные террористические акты. Например, овладев компьютером, который управляет самолетом, можно диктовать свою волю экипажу и наземным службам, даже не совершая вооруженного захвата.¹⁴⁾

Необходимо совершенствовать информационную политику Украины. Используя опыт западных стран, следует не только учитывать негативные информационные влияния и воздействия (что, безусловно, важно), но, в первую очередь, разработать стратегию и тактику информационной войны.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1) Руденко М. М. Інформаційний чинник політики США і Росії в питанні міжнародного тероризму: Автореф. дис канд. політ. наук: спец. 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / М. М. Руденко. – К., 2004. – С. 15.
- 2) Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-4 від 20. 03. 2000 р. <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/6417/1/48-50.pdf>
- 3) Недбай В. В. Социально-политические последствия развития информационного общества: Дис. канд. полит. наук : спец. 23.00.02 – политические институты и процессы / В. В. Недбай. – Одесса, 2004. – С. 71-72.
- 4) Назаренко С. І. ЗМІ – неупереджений свідок чи мимовільний учасник терористичної діяльності / С. І. Назаренко // Сучасна українська

- політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 265, 267.
- 5) Там само.
  - 6) Набиев В. Государственная политика в области международного сотрудничества по борьбе с терроризмом / В. Набиев // Власть. – 2007. – № 8. – С. 23-30.
  - 7) Назаренко С. І. – Указана праця. – С. 265.
  - 8) Ильясов Ф. Н. Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв / Ф. Н. Ильясов // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 82.
  - 9) Тезисы выступления директора Института проблем информационной безопасности МГУ имени М. В. Ломоносова В. П. Шерстюка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iisi.msu.ru/news/news35/>
  - 10) Гриняев С. Россия в глобальном информационном обществе: угрозы, риски и возможные пути их нейтрализации / С. Гриняев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fondiv.ru/articles/3/335/>.
  - 11) Додин И. С. Информационно-коммуникационные технологии в системе государственного управления регионом : Автореф. дис .... канд. полит, наук : спец. 23.00.02. – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (по политическим наукам) / И. С. Додин. – Саратов, 2007. – С. 13.
  - 12) Сети Пентагона атакуют шесть миллионов раз в день [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.itsec.ru/newstext.php7newsid=67603>
  - 13) Величко М. Ю. Информационная безопасность в деятельности органов внутренних дел: теоретико-правовой аспект : Автореф. дис. ... канд.

юрид. наук : спец. 12.00.01 – теория и история права и государства;
история учений о праве и государстве / М. Ю. Величко. – Казань, 2007. –
С. 18.

- ¹⁴⁾ Томчак Е. В. Из истории компьютерного терроризма /Е. В. Томчак
//Новая и новейшая история. – 2007. – № 1. – С. 42.

**РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ:
СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА РЕАЛЬНЕ
СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ_____**

Проблеми вивчення місця жінки в історії на сьогоднішній день є дуже актуальними і активно досліджуваними. Зрозуміти сучасне становище жінок в суспільстві неможливо, не звертаючись до минулого. На початку 1920-х років радянська влада запропонувала власний соціально-рольовий образ жінки. Цей час характеризується запровадженням політики спрямованої на залучення жінок у суспільне виробництво та політичне життя через державне регулювання сім'ї та конструювання нових стосунків між статями, формування нових канонів жіночності. Всебічне дослідження історичного досвіду вирішення жіночого питання в УСРР в 1920-ті роки має виключне значення для аналізу подальшої державної гендерної політики, особливо, її сучасного етапу.

Представниками радянської історіографії, які досліджували жіноче питання були В. Л. Бильшай [2], А. П. Бирюкова [3], Чирков П. М. [18]. Серед російських науковців проблему радянського проекту жіночої емансипації та її вплив на ідентичність радянських жінок досліджують Ю. Градскова [6, 7], С. Айвазова [1]. В останні роки з'явилися дослідження, присвячені формам репрезентації гендеру в радянському культурному дискурсі, зокрема роботи А. Бородіної та Д. Бородіна [5], Т. Дашкової [8], І. Тартаковської [16]. Із українських науковців деякі аспекти даної проблеми у своїх працях досліджували Б. Кравченко, С. Кульчицький. Сьогодні, проблемами становища жінок займаються такі вчені як М. Богачевська-Хом'як [4], О. Лабур [10, 11], Т. О. Лахач [12] та інші.

Але ряд аспектів вирішення жіночого питання залишається не дослідженим. В цілому проблема конструювання ідеального образу радянської жінки вивчалась досить побіжно, здебільшого в контексті дослідження радянського проекту вирішення жіночого питання взагалі.

У статті досліджено процес формування нового образу жінки, запропонованого українському суспільству панівною радянською ідеологією в 1920-ті роки.

Ідеї повної юридичної і фактичної рівності жінок, можливості їх участі у всіх сферах суспільного життя, на яких були засновані дослідження радянських істориків, були розроблені В. І. Леніним. Оцінюючи перші законодавчі акти Радянської влади, спрямовані на розкріпачення жінки та утвердження її рівноправності, він зазначав, що «...жодна держава і жодне демократичне законодавство не зробило для жінки і половини того, що зробила Радянська влада в перші ж місяці свого існування» [14, 202]. Політичні права для жінок стали очевидні з першої конституції 1918 року, яка зрівнювала чоловіків і жінок в праві голосувати і бути обраними депутатами рад. Декларувалися і рівні права на освіту [9].

Але юридичні гарантії рівноправності жінок, на думку В. І. Леніна, становили лише одну сторону вирішення жіночого питання. Більш складна сторона цієї проблеми була пов'язана зі створенням умов, що забезпечують фактичну соціально-економічну та культурну рівність статей.

Цей аспект питання займав вирішальне місце в розробленому В. І. Леніним плані досягнення фактичної рівності жінок, який включав, по-перше, максимально широке залучення жінок до процесу суспільного виробництва при одночасному підвищенні кваліфікації їх праці і, по-друге, поліпшення побуту жінок, створення умов для поєднання трудових та сімейних ролей. Підкреслюючи основоположне значення участі жінок в суспільному виробництві, В. І. Ленін писав, що «Для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було громадське

господарство і щоб жінка брала участь в загальній продуктивній праці. Тоді жінка буде займати таке ж становище, як і чоловік» [14, 202].

Держава виходила з постулату, що процес залучення жінок у виробництво має величезний вплив на особистість жінки, оскільки веде до її економічної самостійності і сприяє тим самим емансипації. Однак, в першу чергу держава була зацікавлена у використанні жіночої праці в народному господарстві з іншої причини: до кінця громадянської війни утворилася диспропорція між жіночим і чоловічим населенням, що стало наслідком втрат чоловічого населення в роки Першої світової та громадянської воєн. Тому участь жінок в економічній політиці, яку проводила держава була необхідна з точки зору залучення в промисловість жіночих робочих рук.

Радянською владою формуються такі риси образу «нової жінки» як громадська активність, незалежність від «побутового закріпачення», лідерські здібності, можливість працювати на виробництві нарівні з чоловіком [15].

Формування «образу нової жінки» було багато в чому результатом політичних директив, але також і легітимації жіночої суспільної активності в рамках партії. Важливим інститутом, за допомогою якого жінки були залучені до всіх сфер суспільного життя були жінвідділи.

Відразу після приходу до влади, більшовицької партії необхідно було виробити такі форми роботи серед жінок, які, перш за все, відповідали б потребам агітації, з іншого боку, були б своєрідною політичною «школою» для жінок [11]. В кінці 1918 року був скликаний загальноросійський з'їзд жінок, за рішенням якого при ЦК партії більшовиків та в рамках парткомів на місцях стали створюватись Комісії по агітації серед жінок. За пропозицією І. Ф. Арманд, в серпні 1919 року Комісії були перетворені в самостійні відділи парткомів (жінвідділи), а сама вона була затверджена в якості завідуючої Відділом по роботі серед жінок ЦК РКП(б).

Жінвідділи протягом всього свого існування (1919-1930 роки) провели величезну роботу по організації, навчанню, активізації жіночого населення в країні. Різноманітні та дієві форми роботи серед жінок підняли їх до самостійного творчого шляху у всіх галузях життя, допомогли створити унікальну систему охорони материнства та дитинства, позбавили жінку від залежності в сім'ї та натиску чоловічого фундаменталізму.

Провідниками партійного впливу на жіночі маси була пролетарська преса, призначена спеціально для жінок. В цей час виходять такі журнали, як «Коммунистка», «Работница», «Крестьянка», «Комунарка України» та інші. Перетворення жіночої преси 1920-х років з джерела тільки політичної інформації і партійних директив у читання, «цікаве для обивательки», дозволяє простежити тенденцію партійної політики щодо жінок у бік збільшення традиційної компоненти їх суспільного статусу [10]. Негласно, але виразно, посилювалося значення жіночої ролі матері, домогосподарки, поряд з тим, що продовжували декларуватися ролі учениці, робітниці, керівниці. Роль робітниці визнавалася однією з провідних, так як державі був необхідний додатковий трудовий резерв.

Новий Сімейний кодекс 1926 року передбачав цивільні шлюби і свободу розлучення, що дало жінкам самостійність у прийнятті рішень про свій сімейний стан. Таке сімейне законодавство було дуже прогресивним для свого часу і йшло в руслі модернізаційних тенденцій. Норми старого дореволюційного законодавства були застарілими і не відповідали вимогам часу. Тому нові норми шлюбної поведінки досить легко були сприйняті населенням. Стали поширюватися швидкоплинні шлюбні союзи. Люди, особливо молоді, легко сходилися і розходилися, але це було скоріше наслідком післяреволюційного психологічного стану суспільства, ніж загальною тенденцією до ослаблення сімейного союзу як соціального інституту. Якщо розглядати нові закони про шлюб з точки зору ідеології, сім'я відтепер не визнавалася основним способом соціалізації, отже, жінка

звільнялася від традиційної ролі виховательки, що також наближало її суспільний статус до чоловічого [13; 198].

З цього виходить, що структура соціальних ролей жінки проектувалася односторонньо: у неї включені були тільки професійні та суспільно-політичні функції. Сімейно-побутова складова ігнорувалася, але насправді продовжувала відігравати домінуючу роль.

До кінця аналізованого періоду спостерігається поступове розділення соціальних ролей і їх вибудовування відповідно до нової системи цінностей, близької до традиційної. Тенденцію можна охарактеризувати як процес набуття жінкою подвійного набору соціально визнаних ролей – робітниці-суспільниці і матері-господині дому.

Масштабна модернізація країни у 1920-ті роки, незалежно від сучасних її оцінок, пришвидшила процес втягнення жінок у виробничу діяльність, відриваючи їх від домашнього й особистого підсобного господарства, створюючи широкі можливості для розвитку їх соціальної мобільності.

Повна зайнятість і підвищення рівня освіти жінок асоціювалися з їх емансипацією, подоланням жіночих проблем, відсутністю бар'єрів для вільної особистісної реалізації жінок.

Українські жінки розглядалися як регіональний варіант радянської моделі. Політика більшовиків щодо жінок мала дві мети: вивільнити жінок від обмежень минулого та зміцнити за їх допомогою свій вплив у суспільстві, бо вважали жіноцтво важливою рушійною силою суспільних перетворень.

Проте, слід зазначити, що політика більшовиків по відношенню до жінок дуже часто була суперечливою та непослідовною. З одного боку, вона визначалась негативним ставленням більшовиків до соціальної нерівності жінок та бажанням подолати цю нерівність, а з іншого – ця політика

видозмінювалась під впливом політичної кон'юнктури та особистісних пристрастей лідерів партії.

Таким чином, проголошена рівність між чоловіком і жінкою обернулася, по суті, використанням жіночого потенціалу для вирішення ідеологічних і економічних завдань держави. Це призвело до того, що до колишніх обов'язків жінок додалися нові, пов'язані із інтенсивною участю їх у сфері промислового виробництва, обслуговування інститутів державної влади, військової служби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия [Електронний ресурс] / С. Айвазова. – Режим доступу до сторінки: www.owl.ru/win/books/rw/index.htm.
2. Бильшай В. Л. Решение женского вопроса в СССР / В. Л. Бильшай. – М., 1986. – 111 с.
3. Бирюкова А. П. Советская женщина в обществе, труде, профсоюзах / А. П. Бирюкова. – М., 1981. – 72 с.
4. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому : Жінки у громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К. : Либідь, 1995. – С. 332-338.
5. Бородин А. В., Бородин Д. Ю. Баба или товариш? Идеал новой советской женщины в 20-х-30-х годах [Електронний ресурс] / А. В. Бородин, Д. Ю. Бородин. – Режим доступу до сторінки: www.az.ru/women_cd1/html/borodini.htm.
6. Градскова Ю. В. Конструирование гендерных различий в контексте советского культурного эксперимента 1920-х годов [Електронний ресурс] / Ю. В. Градскова. – Режим доступу до сторінки: www.genderstudies.info/social/s03.php.

7. Градскова Ю. В. «Обычная» советская женщина: обзор описаний идентичности / Ю. В. Градскова. – М., 1999. – 150 с.
8. Дашкова Т. Идеология в лицах. Формирование визуального канона в советских женских журналах 1920-х-1930-х годов [Электронный ресурс] / Т. Дашкова. – Режим доступа до сторінки: www.iek.edu.ru/projects/pptdash3.htm.
9. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сторінки : <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1918.htm>.
10. Лабур О. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр. : перетворення ідеї на догму / О. Лабур // Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 121-129.
11. Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920-1930-х років / О. Лабур // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 205-213.
12. Лахач Т. О. Українська сім'я в регламентаційній системі перетворень 1920 – 1930-х років / Т. О. Лахач // Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської наукової конференції «Молодь, освіта, культура і національна свідомість». – Т. 4. – К., 2006. – С. 149-152.
13. Маркова С. «Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади / С. Маркова // Наукові праці Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 197-201.
14. Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці / Ленін В. І. // Повне зібрання творів. – Т. 39. – К., 1973. – С. 202.
15. Осипович Т. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х годов / Т. Осипович [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сторінки: ecsosman.hse.ru/data/006/743/1217/018Tatyana_OSIPOVICCh.pdf.

16. Тартаковская И. Н. Гендерная социология / И. Н. Тартаковская. – М., 2005. – 368 с.
17. Троцкий Л. Д. О семейной политике советского государства в период с 1917 по 1936 г. / Л. Д. Троцкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа до сторінки: matriarhat-v-sssr.narod.ru/trozkij-framepage.htm.
18. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917-1937 гг.) / П. М. Чирков. – М., 1978. – 255 с.

Конституційний Суд – єдиний орган

конституційної юрисдикції в Україні _____

Конституційний Суд України є одним з найважливіших інститутів правової держави, формування якої проголошує Основний Закон країни. Його рішення і висновки сприяють ефективному правовому захисту Конституції незалежної України, вдосконаленню правових механізмів реалізації та гарантування основних конституційних прав і свобод людини і громадянина, упередженню і вирішенню конституційних конфліктів у державі, формуванню позитивного політичного іміджу України як правової держави.

Базовою основою дослідження діяльності такого політичного інституту сучасної України як Конституційний Суд є, по-перше, Конституція України, дванадцятий розділ якої розкриває його основні повноваження та принципи формування [4] та, по-друге, відповідні Закони України [1, 2], які розширюють та уточнюють ці конституційні положення.

Слід помітити, що в центрі уваги вітчизняних дослідників вагоме місце займає аналізування Конституційного Суду України як політичного явища. Так, процес становлення та розвитку судового конституційного контролю в Україні, місце Конституційного Суду в системі органів державної влади, його функції та повноваження, а також дослідження юридичної природи та видів його актів розглядає Тесленко М. В. [10]. Суто теоретичними дослідженнями основ конституційного судочинства займається Портнов А. В. [5, 6]. Практику Конституційного Суду України в рамках захисту прав і свобод людини та громадянина аналізує Селиванов А. О. [7, 8]. Дуже змістовна робота Скоморохи В. Є. [9]: довгі роки працюючи у цій структурі (суддя Конституційного Суду України, Голова Конституційного Суду України у 1996-2005 рр, секретар Колегії Суддів Конституційного Суду України), автор знає

проблеми цього державного органу, так би мовити, зсередини, що дає йому змогу досить ґрунтовно розібрати теорію, методологію та практику функціонування Конституційного Суду. Так, дослідник, зокрема, робить зрівняльний аналіз повноважень Конституційного Суду України та відповідних органів інших держав, а також згідно Законів України від 1992 та 1996 років, дає конкретні пропозиції щодо позитивних змін у конституційному судочинстві.

Для вітчизняного конституціоналізму спеціальні органи захисту конституції були практично невідомі до 90-х років ХХ століття. Правова охорона радянських українських конституцій покладалася на вищі органи державної влади: З'їзд народних депутатів СРСР вирішував основні питання конституційного нагляду і контролю. Тільки наприкінці 80-х років була зроблена спроба формування окремого відповідного державного органу. Так, згідно Закону СРСР „Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР” від 1 грудня 1988 року [3] був створений Комітет конституційного нагляду СРСР, який, природно, не встиг зробити помітний внесок у політичне життя країни. В Україні відповідна структура тоді взагалі не була сформована. Натомість, після внесення змін до ст. 112 Конституції УРСР 1978 року в 1990 році в республіці передбачалось формування більш прогресивного органу правового захисту Основного Закону – Конституційний Суд УРСР. Він дійсно був сформований, але вже після здобуття Україною незалежності: Верховна Рада України у липні 1992 рока прийняла Закон України „Про Конституційний Суд України” [1], який визначав порядок формування і основні функції цього органу конституційної юрисдикції. Згідно закону був призначений Голова Конституційного Суду України, але на цьому формування даного державного органу зупинилось. У період 1992- 1996 років правовий захист Конституції УРСР, яка мала тоді ще чинність, здійснювали Президент та парламент України.

Після прийняття Конституції незалежної України був ухвалений новий Закон України „Про Конституційний Суд України”[2], на підставі якого й був сформований реально діючий в країні орган конституційної юрисдикції.

Згідно з Конституцією України (ст. 150, 151), чинним Законом „Про Конституційний Суд України” (ст.13) до повноважень цього державного органу належить прийняття рішень і дача висновків у справах щодо:

- конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується у встановленому законом порядку. Підставами для прийняття Конституційним Судом рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є їх невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті;

- відповідності Конституції України чинним міжнародним договорам України або тим міжнародним договорам, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;

- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

- офіційного тлумачення Конституції та законів України.

До повноважень Конституційного Суду України не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної

Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Рішення і висновки Конституційного Суду підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, дачі висновку і офіційно оприлюднюються наступного робочого дня після їх підписання. Вони є обов'язковими до виконання. У разі необхідності Конституційний Суд може визначити у своєму рішенні (висновку) порядок і строки їх реалізації, а також покласти на відповідні державні органи обов'язки щодо забезпечення їх виконання. Нормативний акт, визнаний органом конституційного правосуддя неконституційним втрачає чинність або з певної дати , вказаної в рішенні Конституційного Суду, або з моменту прийняття рішення органу конституційної юрисдикції. Невиконання рішень та недодержання висновків Конституційного Суду тягнуть за собою відповідальність згідно з законом.

Формами звернення до Конституційного Суду є конституційне подання і конституційне звернення.

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду про визнання правовою акта чи його окремих положень неконституційними, про визначення конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України, а також звернення Верховної Ради про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту [2; ст.39]. Суб'єктами права на конституційне подання з таких питань є Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення

Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи [2; ст.42]. Суб'єктами права на конституційне звернення з таких питань є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи в Україні.

Учасниками конституційного провадження крім суб'єктів права на конституційне подання і конституційне звернення, є їхні представники, а також залучені Конституційним Судом до участі у розгляді справи органи та посадові особи, свідки, експерти та перекладачі. Строк провадження у справах за конституційним поданням не повинен перевищувати трьох місяців, а за конституційним зверненням – шести місяців. У разі провадження за конституційним поданням, яке визнане Конституційним Судом невідкладним, строк розгляду такого подання не повинен перевищувати одного місяця.

Конституційний суд вправі відмовити у відкритті провадження у справі за таких підстав: відсутність встановленого законодавством права на конституційне подання чи конституційне звернення; невідповідність конституційного подання чи конституційного звернення вимогам, передбаченим законодавством, невідомість Конституційному Суду питань, порушених у конституційному поданні або конституційному зверненні.

Для забезпечення повноти розгляду справи Колегія суддів Конституційного Суду має право витребувати від Верховної Ради, Президента, Прем'єр-міністра, Генерального прокурора, суддів, місцевих органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевої самоврядування, посадових осіб, підприємств і організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян і окремих громадян необхідні документи, матеріали та інші відомості, що стосуються справи. Колегія суддів і Конституційний Суд

мають право викликати посадових осіб, експертів, свідків, громадян, участь яких повинна забезпечити об'єктивний і повний розгляд справи.

Діяльність Конституційного Суду ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень.

Таким чином, Конституційний Суд України є реальним важелем політичної стабільності в суспільстві, надзвичайно важливим інструментом стримувань і противаг у системі здійснення державної влади, надійним гарантом найвищої юридичної сили Конституції України, гарантом захисту прав і свобод людини й громадянина. Він слугує забезпеченню політичної стабільності, розвитку політичних процесів у встановлених Конституцією межах. Його політична функція може і повинна здійснюватися тільки у формі судового розгляду. Саме в цьому випадку позиція Конституційного Суду як арбітра чи посередника-миротворця має правове значення і тягне юридичні наслідки, обов'язкові для сторін конституційної суперечки.

Головна особливість і важлива відмінність Конституційного Суду України від судів загальної юрисдикції у тім, що він є не тільки судовим органом, але таким, якому надане право у встановлених Конституцією і законом формі і межах здійснювати контроль над органами законодавчої і виконавчої влади, а в опосередкованому вигляді – і над іншими судовими органами, а в даному змісті він сам представляє вищу державну владу. Цією якістю обумовлена інтегруюча роль Конституційного Суду як гаранта політичної стабільності в суспільстві і державі та хранителя довгострокових конституційних цінностей. Конституційний контроль (виявлення правових актів і дій державних органів чи посадових осіб, що суперечать конституційним розпорядженням, а також у вживання заходів по усуненню виявлених відхилень). відноситься до числа ефективних засобів

забезпечення верховенства конституційних розпоряджень, що є головним атрибутом будь-якої демократичної держави.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного судочинства Конституційний Суд України має необхідні повноваження й інструменти для виконання своєї першорядної задачі – захисту конституційних основ суспільного ладу і конституційних прав громадян України. Незважаючи на деякі складності в організації судової практики, головна проблема ефективності роботи Конституційного Суду в Україні укладається не в недоліках процедури конституційного судочинства чи конституційного законодавства, а в забезпеченні виконання його рішень, що часом відкрито ігноруються як суб'єктами держави. Невиконання судових рішень – характерна риса всього українського правопорядку. Законність в державі, у тому числі і конституційну, повинні забезпечувати не Конституційний Суд, а органи виконавчої влади, прокуратура, правоохоронні відомства тощо. Конституційний суд – це, фактично, вища й остання інстанція, і він повинен вступати в дію лише тоді, коли не спрацьовує вся інша система влади чи правосуддя. Таким чином, краща гарантія виконання рішень Конституційного Суду – не примус, а такий стан суспільної свідомості, при якому в жодного органу, посадової особи чи громадянина, не виникало бажання діяти всупереч цьому рішенням, тобто необхідний відповідний стан розвитку громадянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 03.07.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 33. – Ст. 47.
2. Закон України „Про Конституційний Суд України” від 16.10.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

3. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических республик: С изменениями и дополнениями, внесенными законами СССР от 01 декабря 1988 года, 20 декабря и 23 декабря 1989 года. – М. : Известия, 1990. – 63 с.
4. Конституція України. – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 90 с.
5. Портнов А. В. Правове регулювання конституційного судочинства в Україні: доктрина, суб'єкти і форми конституційного судочинства, створення нових процесуальних інститутів: монографія / А. В. Портнов. – К. : Логос, 2008. – 202 с.
6. Портнов А. В. Теоретичні основи формування конституційного судочинства в Україні: монографія / А. В. Портнов. – К. : Логос, 2008. – 155 с.
7. Селіванов А. О. Права і свободи громадян України під захистом Конституційного Суду України: Правові позиції сучасної доктрини конституційного правосуддя / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2005. – 104 с.
8. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принципи верховенства права, правові позиції по справах прав людини і громадянина і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А. О. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2008. – 120 с.
9. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики / В. Є. Скомороха. – К. : МП Леся, 2007. – 717 с.
10. Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине: монография / М. В. Тесленко. – К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.

**УКРАЇНОЗНАВСТВО В ЖІНОЧИХ НАУКОВИХ
СТУДІЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Жіноча складова у різних галузях діяльності суспільства, зокрема у науковій сфері, є важливим показником, що характеризує стан його розвитку. Попри бездержавний статус українського народу в досліджуваний період, на українських землях не припинялося культурне, освітнє та наукове життя, дійовими особами якого були жінки. Будучи частиною нового покоління національної еліти, яка усвідомлювала, що в новітній історії Україна постає як територія, а не держава, бачила культурно – духовну пустку, яка не поглинула Україну остаточно лише тому, що в народі ще жила мова, фольклор, народні традиції, звичаї, зберігалися елементи історичної пам'яті, а відтак ця генерація української інтелігенції сформулювала собі надзавдання, яке полягало в створенні української політичної нації, здатної до самостійного національного і державного буття.

Його реалізація розпочиналася з національного виховання, з діяльності, спрямованої на національне самоусвідомлення. Українське національне відродження, започатковане в сфері літератури, потребувало доповнення просвітництвом та наукового обґрунтування, тож викликало до життя масштабні українознавчі студії. Історія їх розвою, проаналізована під гендерним кутом зору, дозволить вичленувати «жіночий компонент» в процесі творення наукових основ українознавства.

Питома вага жіночого внеску в наукове осмислення різних сторін українських реалій та минушини могла б бути більшою, якби для української жінки значно раніше відкрився офіційний шлях до науки. До кінця 1870-х років українська жінка могла здобути вищу освіту лише за кордоном або на Вищих Жіночих курсах Петербурга та Москви. Там,

зокрема на Бестужевських курсах в Петербурзі, завжди було багато українок [5; 84].

У 1878 році було засновано Вищі Жіночі курси у Києві та Харкові. Викладання на них вели переважно університетські професори, а програма навчання відповідала університетській. Проте була велика різниця в правах, що надавали вони слухачкам: прав викладання в вищих класах гімназій, прав здобувати наукові ступені вони не давали. Попри це на курсах було дуже багато слухачок. На початку 1880 – х років в умовах наступу реакції, ці курси було закрито. Тільки після революції 1905 року було відновлено право на заснування таких курсів. Спочатку це були приватні (у Києві – проф. Довнар – Запольського та А. В. Жекуліної), а в 1906 році були відкриті Державні Вищі Жіночі курси у Києві, Харкові, Одесі. Одночасно був дозволений вступ жінкам до університетів, Комерційних та Політехнічних інститутів. Для жінок було засновано окремі Медичні інститути. Таким чином після 1905 року для українських жінок було відкрито шлях до вищої освіти.

Відразу ж у вищих школах з'являються перші жінки – викладачі. Першою до викладацької роботи на Бестужевських курсах в Петербурзі стала Олександра Яківна Єфименко, що читала курс історії України. В 1910 році її було обрано професором цих курсів. Одночасно з'явилися жінки на викладацьких посадах у вищих школах Києва: у Фребелівському інституті читала курс педагогіки Софія Федорівна Русова, а на Вищих Жіночих курсах А. Жекуліної – курс географії викладала Софія Миколаївна Щербина. Пізніше її було обрано професором Новоросійського університету в Одесі. Кількість жінок на кафедрах університетів України зростала в міру того як збільшувалось число тих, хто отримав вищу освіту та зреалізував набуте жінками право на отримання наукових ступенів. Так дістають доцентуру та професуру Н. Полонська – з історії, М. Васюхнова – з хімії, Р. Радзимовська з медицини (всі у Києві), Н. Мірза – Авакіянц з

історії у Харкові, В. Андріянова-Перетц та С. Щеглова з історії літератури у Петербурзі та інші [1; 49]. Багато українських жінок брало участь у наукових товариствах: Нестора Літописця у Києві, Історико-філологічному у Харкові тощо.

Першою ділянкою науки, в якій починали працювати українські жінки, перейняті ідеєю національного відродження, була етнографія та фольклор. Так першою жінкою, що використала наукові підходи до збирання народних вишивок, була дворянка з Глухівщини Пелагія Бартош-Литвин. Результатом її професійної роботи стало видання альбому народних орнаментів Чернігівщини. Наприкінці XIX ст. в галузі етнографії працювала М. Грінченко. Велике значення мали етнографічні дослідження Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Вони забезпечили їй наукове ім'я та звання члена – кореспондента Української Академії наук. Приблизно в цей же час на етнографічному та фольклорному полі на Буковині працювала Євгенія Ярошинська. Євгенія – донька вчителя – не мала можливості дістати системну освіту, але з молодих років цікавилася народними піснями. Упорядкована нею збірка дістала срібну медаль Географічного товариства у Петербурзі та була видрукувана [8; 120].

Видатним етнографом була донька М. Грушевського Катерина (1900 - 1960). Вона дістала добру освіту за фахом етнології та соціології в Женеві. Після повернення родини Грушевських до Києва, Катерина Михайлівна стала науковою співробітницею та головою комісії української пісенності, відділу примітивної культури народної творчості. Там виявила вона велику працездатність та талант. У редактованих нею виданнях цих установ друкувалося багато її наукових розвідок. Великою заслугою Катерини Грушевської стала підготовка до друку унікального видання «Українські думи». Передбачалося шість томів, але вийшло тільки два. Академік В. Перетц, реагуючи на появу першого тому, писав, що це була найбільша наукова подія за останні десять років [8; 125].

Після смерті М. С. Грушевського Інститут історії української літератури доручив Катерині Михайлівні підготувати до друку незавершений Грушевським том історії української літератури, що вона й виконала. У 1937 році її було заарештовано і заслано [2; 69].

В установах етнографії Української Академії Наук працювало кілька жінок – етнографів. Це були Ніна Заглада (її було заслано в 1937 році), Лідія Шульгіна (теж заслана), Людмила Шевченко – родичка Тараса Шевченка, Марія Жуковська (її заслано в 1934 році). Треба згадати також жінок, що практично працювали в галузі етнографії як інструктори та консультанти в галузі народного мистецтва, зокрема при земстві Миргородського повіту Полтавської губернії своїми знаннями селянам – майстрам чудових пам'яток народного мистецтва – допомагали О. Костецька, Лідія Ненадкевич та Віра Дмитрівна Болсунова [3; 156].

Археологія України мала видатного представника в особі Катерини Миколаївни Мельник-Антонович (1859 – 1942). Вона була ученицею, а потім другою жінкою В. Б. Антоновича. З ним проводила багато розкопок, а під час його хвороби та після смерті сама досліджувала Волинь, Поділля, Слобожанщину. Катерина Миколаївна була членом багатьох наукових товариств, їй належить декілька цінних праць з археології.

З університетської лави почала займатися археологією Валерія Євгеніївна Козловська. Географія її археологічних досліджень охоплювала Київщину, Волинь, Чернігівщину. Із заснуванням Української Академії Наук вона стала науковим співробітником археологічного комітету, була редактором його наукових видань та публікувала власні дослідження переважно з трипільської тематики та про первісні слов'янські поселення. В часи сталінського тоталітарного режиму її спіткала доля багатьох представників української наукової інтелігенції: під час так званої «чистки» Академії її було звільнено у 1937 році як націоналістку і лише у 1939 році вона змогла повернутися до наукової праці у Інституті археології. Під час

війни емігрувала за кордон, продовжувала наукову діяльність в Українській Вільній Академії Наук, була її дійсним членом [7; 204].

Характеристика жіночої участі в розвитку українознавства була б неповною, якби вона не відбивала того факту, що цей науковий напрямок мав свої представниць в українських землях по той бік кордону. В несприятливих умовах іноземного володарювання освічені жінки західноукраїнських земель долучаються до справи всебічного наукового вивчення українства в його історичних, археологічних, етнографічних, фольклорних, літературних та інших вимірах. Показовою є діяльність активістки суспільного та освітянського руху в Галичині Олени Степанів. Переконавшись, що справа національного виховання має розгортатися на ґрунті не лише аматорського замилювання народною культурою та традиціями, а на засадах наукового українознавства, вона самовіддано починає займатися наукою. Із 75-ти наукових праць Олени Степанів частина присвячена українській історії, та найбільше її фундаментальних досліджень мають географічну тематику. Предметом вивчення науковця в різний час були: економічна географія України, народонаселення Галичини, вона створила географічні описи Львова та Києва [4; 127]. Наукові роботи О. Степанів відкривали нові горизонти для західних українців, духовно єднали їх з українцями Наддніпрянщини та живили усвідомлення єдиного етнічного простору та єдності українського народу, розчленованого державними кордонами.

Непересічною науковою особистістю в галузі українознавства була Олександра Яківна Єфименко (1848 – 1918). Її творчий доробок охоплює сфери етнографії, педагогіки, та найбільше уславилась вона як історик українського народу. Олександра Яківна не була українкою за походженням, народилася в суворому Архангельському краї в сім'ї дрібного російського службовця. Її доля пов'язалася з Україною через шлюб із засланим на Північ за політичні переконання та належність до таємного

Харківсько-Київського товариства Петром Савичом Єфименком. Чоловік викликав у допитливої Олександри глибокий інтерес та любов до України та її історії. В 1874 році сім'я переїздить до України, спочатку до Чернігова, а через кілька років до Харкова. Батьківщина Петра Савовича стала рідною землею і для його дружини, любов до якої вона пронесла через все своє життя.

Переїзд сім'ї Єфименків до України співпав у часі з посиленням самодержавної реакції та національних утисків українців. Набрал чинності Ємський указ про заборону друку українською мовою, переслідувалась будь-яка передова і самостійна думка. Така суспільна атмосфера, звичайно, не сприяла діяльності вченої, тим не менше вона з перших днів перебування у Харкові долучається до наукового і громадського життя міста, бере дієву участь в організації краєзнавчого історичного гуртка, в роботі історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Вона виступає перед великими аудиторіями з лекціями про життя і творчість Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського, Г. С. Сковороди. Показовою реакцією Олександри Яківни на політику царизму в національному питанні стала її стаття «По поводу українофільства», надрукована в 1881 році в часопису «Неділя». Автор рішуче виступила на захист прогресивних представників української інтелігенції, доводячи, що українофільство «завжди було протестом життя проти надмірної державної регламентації, протестом місцевої і регіональної самобутності проти ...безликої централізації» [9; 145].

Проте, попри нападки недоброзичливців, саме в 1880 – 1890-ті роки найбільш яскраво виявився самобутній науковий таланти Олександри Яківни. Своїм вчителем у дослідженні історії України вона завжди вважала Володимира Боніфатійовича Антоновича, разом з тим вона ґрунтовно вивчила наукові праці, творчі прийоми та манеру письма М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова.

Як справжній вчений О. Єфименко починає вивчення історії України з глибокого дослідження джерел. Це стало підґрунтям до написання статей та монографічних досліджень, які засвідчили надзвичайно широкий діапазон її творчих інтересів та великий науковий потенціал автора. Протягом 1880 – 1890-х років Олександра Яківна в часопису «Киевская старина» оприлюднила більшість своїх напрацювань, завдяки яким живим змістом заповнилось багато малодосліджених сторінок історії українського народу.

Значним творчим досягненням Олександри Яківни дореволюційного часу стало видання в Петербурзі збірки праць в двох томах «Южная Русь» в якій були зібрані оприлюднені раніше 24 авторські роботи самої різноманітної тематики і спрямованості. Весь гонорар за цю збірку автор передала студентам – українцям вузів Москви та Петербурга [9; 147].

В творчій спадщині О. Єфименко особливе місце посідає «Історія українського народу» – синтетичний узагальнюючий виклад історичного процесу в Україні з найдавніших часів до XIX століття. Як визнавала сама авторка, вона вважала своїм обов'язком відгукнутися на заклик до конкурсу, що був оголошений часописом «Киевская старина» і передбачав створення роботи, розрахованої не тільки на вузьке коло спеціалістів, але такої, що задовольняла б інтереси та потреби широкого загалу.

В 1907 році Олександра Яківна з сім'єю на запрошення Вищих Бестужевських жіночих курсів переїздить до Петербурга. Тут вона блискуче читала лекції з історії України, щоразу збираючи великі аудиторії. Саме за клопотанням Бестужевських курсів Харківський університет надав їй вчений ступінь доктора з історії та професорську посаду, що свідчило про визнання її видатних заслуг перед історичною наукою.

Повернувшись в 1917 році до України, Олександра Єфименко була сповнена нових планів та творчих задумів, проте їм не судилося збутися. Кривавий вихор громадянської війни не обійшов обійстя вченої, в грудні 1918 року вона загинула.

В останній рік свого життя ця видатна жінка – історик зосереджується на справі популяризації наукових історичних знань та добивається реформування шкільної історичної освіти. Її дуже турбувало погане знання національної історії громадянами новопосталої держави. З цією метою вона працює над створенням підручників для учнів середніх та початкових шкіл, а також популярних нарисів для широких верств населення. На хвилі революційних подій в країні вона наполягає (в листуванні з редакцією журналу «Позашкільна освіта»), що «... українознавство в даний момент є невідкладна, гостра проблема, справжня духовна спрага українського життя. В ряду пунктів програми цього українознавства українська історія займає одне з найважливіших місць...» [9; 149].

Узагальнюючи досвід жінок – науковців в галузі україністики на рубежі попередніх століть, можна стверджувати, що вони зробили гідний внесок у справу українознавства, а їх діяльність часто носила подвижницький характер. Додамо, що низка проблем, над якими вони самовіддано працювали, зберігає свою актуальність донині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

---

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому : Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. – К., 1995. – 424 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Жінки в Радянській Україні // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 67 – 72.
3. Енциклопедія українознавства. – Т. 2 – К., 1994. – 799 с.
4. Жінка в науці та освіті : минуле, сучасне та майбутнє: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Україна, Київ, 3-4 грудня 1999 р.) – К., 1999. – 281 с.
5. Жіночі студії в Україні : Жінка в історії та сьогодні / за загальн. ред. Л. О. Смоляр. – Одеса, 1999. – 440 с.
6. Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993. – 255 с.

7. Луговий О. Визначне жіноцтво України. – К., 1994. – 335 с.
8. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег – Мюнхен, 1969. – 210 с.
9. Скляренко В. М., Ковлева Т. В. 100 знаменитых женщин Украины. – Харьков, 2008. – 509 с.

НАШІ АВТОРИ _____

Бакланова Наталія Михайлівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Букач Валерій Михайлович, кандидат історичних наук, приват – професор кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Воробйова Галина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Гегечкорі Олександр Вахтангович, доцент кафедри соціальних і правових дисциплін Національної академії Національної гвардії України (Харків).

Гізер Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, приват – доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Добролюбська Юлія Андріївна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Ілясов Олександр Олександрович, викладач кафедри слов'янського мовознавства Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Касілова Вікторія Михайлівна, приват-доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Ковальова Валерія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент, викладач центру «Перспектива» Одеського національного політехнічного університету.

Красножон Андрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Ліхачова Ольга Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Піщевська Елеонора Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Пошали Ірина Василівна, пошукувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Сайгакова Лариса Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

Чернов Тимофей Олегович, ведучий спеціаліст кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Чістякова Ірина Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Шарова Тетяна Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

ЗМІСТ _____

Біографічна довідка.....	5
Публікації про життя та діяльність В. І. Шамко.....	6
<i>Букач В. М.</i>	
Кафедра: минуле і сучасність	8
Праці колег та учнів В.І. Шамко	
<i>Бакланова Н. М.</i>	
ООН как международный механизм защиты прав и свобод человека.....	18
<i>Букач В. М.</i>	
Краєзнавство та навчально-виховний процес	30
<i>Воробьёва Г. В., Чернов Т.О.</i>	
Советское трудовое законодательство в годы второй мировой войны.....	36
<i>Гегечкори А. В., Чистякова И. Н.</i>	
Экологические угрозы и армия в «обществе риска».....	47
<i>Гизер С. Н.</i>	
Археологическое изучение средневековых кочевников Северо-Западного Причерноморья.....	56
<i>Добролюбська Ю. А.</i>	
Трансформація французького історіописання у другій половині ХХ століття	75
<i>Лясков О.О.</i>	
Довуківський період розвитку сербської лексикографії.....	91

<i>Касілова В. М.</i>	
Професорсько-викладацький склад Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського: жіноча складова.....	102
<i>Ковалёва В. М.</i>	
Мистифицированная реальность в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» (на примере анализа первой фразы и первой главы романа)	110
<i>Красножон А. В.</i>	
О времени строительства армянской церкви Аккермана.....	120
<i>Ліхачова О. Є.</i>	
Участь О.І.Георгієвського у реформуванні середніх навчальних закладів Російської імперії.....	137
<i>Пищевская Э. В.</i>	
Террористическая деятельность в условиях новых информационных технологий	147
<i>Пошали І. В.</i>	
Радянські жінки: суспільно-правовий статус та реальне становище в Україні в 20-ті роки ХХ століття.....	153
<i>Сайгакова Л. О.</i>	
Конституційний Суд – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні	161
<i>Шарова Т. П.</i>	
Українознавство в жіночих наукових студіях кінця ХІХ-початку ХХ ст.....	169
Наші автори	178
Зміст.....	180

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

Кафедра всесвітньої історії і методології науки

Науково-методичне видання

Життя і пам'ять:
Науковий збірник, присвячений пам'яті
В'ячеслава Івановича Шамко

В и п у с к І І

Технічний редактор *О.О. Ілясов*
Коректор *К.С. Рабаджи*

Здано до набору 08.09.2015. Підписано до друку 12.10.2015
Папір офсетний. Гарнітура «Таймс». Ум. друк. арк. 8,23.
Обл.-вид. арк. 7,30. Тираж 300 прим.

Життя і пам'ять: Науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 2. – Одеса : Homeless Publishing, 2015. – 181 с.

Укр., рос. мовами.

Науковий збірник, присвячений пам'яті українського історика і педагога, кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Івановича Шамко, містить наукові праці його колег та учнів і розрахований на широке коло читачів.

УДК 0.16:93
ББК 78.5:63
Ж 74